İMAM EBÛ HANÎFE VE HANEFÎ MEZHEBİ

PROF. DR. AHMET ÖZEL

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
DİB YAYINLARI

بسم الله الرحمن الرحيم

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI - 1104

İLMİ ESERLER - 181

Genel Koordinatör	: Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR
Yayın Yönetmeni	: Dr. Yüksel SALMAN
Koordinasyon	: Yunus AKKAYA
	: Yıldıray KAPLAN
Tashih	: Sedat MEMİŞ
Grafik & Tasarım	: İsa YÜCEL
Kapak	: Ali ÇINKI
Baskı	: Mattek Matb. Basın Yay. (0 312) 433 23 10

Din İşleri Yüksek Kurulu Kararı: 12.03.2015/4

Sertifika No: 12930
ISBN 978-975-19-6370-3
2015-06-Y-0003-1104

1. Baskı, Ankara 2015

İletişim:
Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü
Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı
Tel.: (0312) 295 72 93-94
Faks: (0312) 284 72 88
e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

Dağıtım ve Satış:
Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü
Tel: (0 312) 295 71 53 - 295 71 56
Faks: (0 312) 285 18 54
e-posta: dosim@diyanet.gov.tr

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HANEFÎ MEZHEBİ

AHMET ÖZEL, Prof. Dr.

14 Şubat 1952 tarihinde Ağrı'nın Taşlıçay ilçesinde doğdu. Erzurum İmam-Hatip Okulu (1966-1972) ve Atatürk Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi'ni bitirdi (1972-1977). Bu fakültede doktorasını tamamladı (1982). Antalya müftü yardımcılığı (1978-1983), Diyanet İşleri Başkanlığı Antalya Eğitim Merkezi fıkıh hocalığı (1983-1985) görevlerinde bulunduktan sonra Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Genel Müdürlüğü'nde (daha sonra İslam Araştırmaları Merkezi - İSAM) çalışmaya başladı. 1995 yılında doçent oldu. İSAM'da Fıkıh İlim Heyeti başkanlığı, Genel Müdür yardımcılığı, Danışma Kurulu üyeliği gibi çeşitli görevler yanında başından beri ansiklopedinin İnceleme Heyeti başkan yardımcılığını yürüttü. 2004 Eylül'ünden itibaren ansiklopedi çalışmalarından sorumlu İSAM başkan yardımcısı, Ağustos 2006'dan itibaren ayrıca Yönetim Kurulu üyesi olarak görevini sürdürdü. 1 Ağustos 2011'de Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslam Hukuku anabilim dalında öğretim üyeliğine atandı. Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce bilmektedir. Evli ve üç çocuk babasıdır.

Eserleri:

İslam Hukukunda Ülke Kavramı: Darü'l-İslam–Darü'l-Harb (İstanbul 1982, 1984, 1988, 1991, 1998, 2011, 2014), ***Hanefi Fıkıh Alimleri*** (Ankara 1990, 2006, 2013, 2014), ***İslam Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*** (Ankara 1996, 2014), ***Hz. Muhammed'in Devlet Yönetiminde Liderlik Sırları*** (İstanbul 2005; İkinci baskı: ***Hz. Muhammed'in Örnekliğinde Siyaset ve İş Hayatı***, İstanbul 2007, 2011), ***İslam ve Terör*** (İstanbul 2007, 2014), ***Hac ve Umre El Kitabı*** (İstanbul 2007; Ankara 2014), ***Kutsal Topraklara Yolculuk*** (İstanbul

2007; Ankara 2014) adlı te'lif eserleriyle; ***İslam: İdealler ve Gerçekler*** (Seyyid Hüseyin Nasr'dan, İstanbul 1985, 1996, 2003), ***Hz. Peygamber'in Yönetimi: et-Terâtîbu'l-İdâriyye*** (Kettânî'den, I-III, İstanbul 1990-1993; I-II, İstanbul 2003, 2012) adlı tercümeleri yayımlanmıştır.

Çeşitli ilmî makale ve tebliğleri yanında ***TDV İslam Ansiklopedisi***'ne şimdiye kadar 250, ALECSO'nun Tunus'ta çıkardığı ***Mevsûatu A'lâmi'l-Ulemâ ve'l-Üdebâi'l-Arab ve'l-Müslimîn*** adlı ansiklopediye 147 madde; Küveyt'te yayımlanan ***Mu'cemü'l-Bâbitîn li'ş-Şuarâi'l-Arab el-Muâsirîn*** adlı antolojiye de Arapça şiirleri olan 11 Türk şairini yazmıştır.

ÖN SÖZ

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla…

Cenâb-ı Hakk'a hamd ve Resûlüne salat ü selam olsun.

Dört Sünnî mezhebin kurucularından biri olan İmam Ebû Hanîfe, görüş ve düşünceleriyle İslam kültür ve medeniyetinin teşekkülünde en etkili şahsiyetlerden biri olmuş, İslam tarihi boyunca dinî ve günlük hayatlarının düzenlenmesinde Müslümanların önemli bir kesimine kılavuzluk yapmıştır. Bugün de dünya Müslüman nüfusunun büyük bir kısmı onun mezhebine mensuptur. Dolayısıyla gerek Ebû Hanîfe ile onun yetişmesinde rol oynayan hocaları, görüşlerinin sonraki kuşaklara aktarılması ve yayılmasına vasıta olan talebeleri ve eserleri, gerekse kurduğu mezhep ve mezhebin fıkıh birikimini yansıtan literatürü hakkında bilgi sahibi olmak, sadece onun bağlıları için değil bütün Müslümanlar için bir ihtiyaçtır. Daha önce Hanefî âlimleri hakkında hazırladığım ve 1990, 2006, 2013 yıllarında yapılan baskılarıyla kademeli olarak 240 sayfadan 780 sayfaya kadar gelişen Hanefî Fıkıh Âlimleri adlı eser yanında TDV İslam Ansiklopedisi'nde "Hanefî Mezhebi" maddesinin literatür kısmını, ayrıca Hanefî âlimleriyle ilgili otuz civarında madde yazmıştım. Kazakistan Cumhuriyeti'nde 2015 yılının "Ebû Hanîfe Yılı" olarak ilan edilmesi münasebetiyle Diyanet İşleri Başkanlığınca Ebû Hanîfe ve mezhebi hakkında bir el kitabı hazırlanmasının istenmesi üzerine bu eser vücut buldu. Daha önce Ebû Hanîfe, hoca ve talebeleri ile mezhep literatürü hakkında hazırlamış bulunduğum mâlûmat tekrar gözden geçirilerek güncellenmiş; mezhebin ortaya çıkışı, yayılışı ve coğrafyası, hüküm çıkarma usûlü, mezhep literatüründe yer alan bazı temel kavramlar eklenmiştir. Bir el kitabı olarak bu çalışmada derli

toplu ve özlü bir bilgi verilmesi amaçlandığından Ebû Hanîfe'nin hayatı ve şahsiyetiyle ilgili ayrıntılara yer verilmemiş, özellikle başta itikadî ve siyasî olmak üzere düşünceleri ve mezhep usûlüyle ilgili teorik teferruata ve tartışmalara girilmeyip gerekli görülen yerlerde daha fazla bilgi için kaynaklara atıfla yetinilmiştir.

Ahmet ÖZEL
Eylül 2014 / Üsküdar

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÛ HANÎFE'NİN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

I. HAYATI

Ebû Hanîfe Numan b. Sâbit b. Faruk (Zota).[1]

Ebû Hanîfe'nin etnik menşei hakkında muhtelif görüşler bulunmakla birlikte Fars asıllı olduğuna dair görüş daha ağır basmaktadır. Dedelerinin Sâsânîler zamanında idarecilik yaptığı kaydedilir. Bir rivayete göre fetihler sırasında dedesi Zota ve ailesine, kabilelerinin ileri gelenleri arasında eman verilerek kendilerine esir muamelesi yapılmamış ve kendileri Benî Bekir b. Vâil kabilesinin Teymullah b. Sa'lebe kolunun himayesine verilmiştir. Bir diğer rivayete göre ise Zota, İran'dan Kûfe'ye köle olarak getirilmiş ve efendisi tarafından âzâd edilmiştir. Ebû Hanîfe'nin hür olarak doğan babası Sâbit, küçükken Hz. Ali ile görüşmüş ve soyu hakkında Hz. Ali'nin hayır ve bereket duasına nail olmuştur.

İmâm-ı Âzam'dan bahseden klasik kaynaklar, asıl adı Numan'ı unutturacak kadar kendisiyle şöhret bulduğu "Ebû Hanîfe" adı konusunda yeterince açık ve doyurucu bilgi vermemektedir. Bazı kaynaklarda "Ebû Hanîfe" onun künyesi olarak zikrediliyorsa da[2] bunun gerçek bir künye değil, bir

---

1 Saymerî, ***Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih,*** Haydarâbâd 1394/1974; Hatîb el-Bağdâdî, XIII, 323-454; Mekkî, ***Menâkıbu Ebî Hanîfe,*** I-II, Beyrut 1981; Zehebî, ***Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ,*** VI, 390-404; Bezzâzî, ***Menâkıbu Ebî Hanîfe,*** Beyrut 1981; M. Ebû Zehre, ***Ebû Hanîfe,*** Kahire 1947; Halim Sabit Şibây, "Ebû Hanîfe", ***İA***, IV, 20-28; J. Schact, "Abu Hanîfa al-Nu'mân", ***EI,*** I, 123-124; Sezgin, ***GAS,*** I, 409-419; Allamah Shibli Nu'mani, ***İmâm Abu Hanîfah, Life and Work (Sîrat-ı Nu'mân)***, terc. M. Hadi Hussain, Lahore 1977; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", ***DİA***, X, 131-138.

2 bk. İbn Hacer el Askalânî, ***Tehzîb,*** XII, 80.

lakap ve takdirî sıfat olduğu şüphesizdir. Zira kendisinin Hanîfe diye bir çocuğu olmadığı, yalnız Hammâd adlı bir oğlu bulunduğu bilinmektedir. Ebû Hanîfe'nin hayatına dair yazdığı eserde bu hususu dile getiren İbn Hacer el-Heytemî, "Hanîfe"nin Irak'ta bir tür "divit" manasına geldiği ve Ebû Hanîfe'nin yanında devamlı divit taşımasından dolayı bu şekilde anıldığına dair bir rivayet nakletmektedir.[3] Çağdaş müelliflerden Allâme Şibli Numânî ise "Ebû Hanîfe" lakabının "Ebü'l-Milleti'l-Hanîfe" tabirinden kısaltılmış olduğunu ileri sürmektedir.[4] Zayıf olarak kaydedilen bir rivayete dayanması sebebiyle tam tatminkâr olmasa bile İbn Hacer el-Heytemî'nin naklettiği izah tarzı daha makul görünmekte fakat Ebû Hanîfe'nin ne zamandan beri bu lakapla anılmaya başladığı hususu yine cevapsız kalmaktadır.

Ebû Hanîfe, bazı rivayetlerde Enbar'da dünyaya geldiği belirtiliyorsa da çoğunluğun kanaatine göre 80 (699) yılında Kûfe'de doğdu. Orada yetişti. Babası varlıklı bir kumaş tüccarıydı. Bir taraftan babasının mesleğinde yetişen Ebû Hanîfe, diğer taraftan da tahsilini sürdürdü. O sıralarda önemli bir ilim merkezi olan Kûfe'de birçok âlimden ders aldı. Defalarca Basra'ya gitti ve muhtelif aralıklarla orada kaldı. Başlangıçta akaid ve kelâma daha çok meyyal iken sonraları fıkıhla meşgul oldu ve bu alanda derinleşti. Kırâat-ı seb'a imamlarından olan Âsım b. Behdele'den kıraat ilmini öğrendi. Hz. Ömer, Ali, İbn Abbas ve özellikle İbn Mesud'a talebelik yapan Atâ b. Ebû Rebâh ile İbn Abbas'ın azatlısı İkrime el-Berberî ve İbn Ömer'in azatlısı Nâfî b. Hürmüz başta olmak üzere büyük tâbiîn âlimlerinden de ders aldı. Ayrıca Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bâkır, Ca'fer es-Sâdık'ın da aralarında bulunduğu birçok âlimle görüşerek onlarla fikir alışverişinde bulundu. Şüphesiz onun en büyük

3 *el-Hayrâtu'l-Hisân fî Menâkibi'l-İmâmi'l-Âzam*, s. 20; ayrıca bk. Ali Hafif, s. 16.

4 *İmâm Abu Hanîfah*, s. 10.

hocası 18, yıl yanında fıkıh tahsili gördüğü Hammâd b. Ebî Süleyman'dır (ö. 120/738). Ebû Hanîfe'nin ilim silsilesi Hammâd aracılığıyla İbrâhim en-Nehaî ve Ebû Amr eş-Şa'bî'ye, onlardan da Mesrûk b. Ecda', Kâdî Şüreyh, Esved b. Yezîd ve Alkame b. Kays vasıtasıyla sahâbenin önde gelen âlimlerinden Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbas'a ulaşmaktadır. Ebû Hanîfe, Irak'ta ehl-i re'y'in üstadı kabul edilen hocası Hammâd'ın vefatından sonra, kırk yaşlarında iken Kûfe Mescidi'nde onun yerine ders kürsüsüne oturdu. Derslerini Irak, Horasan, Türkistan, Yemen ve Arabistan'ın dört bir yanından gelen binlerce talebe izledi.

Hayatının 52 yılı Emevîler, 18 yılı da Abbasîler devrinde geçti. Her zaman haklı gördüğü fikrin savunucusu olan Ebû Hanîfe, Emevîlere karşı Abbasîleri, onlara karşı da Hz. Ali evlâdını desteklerken hep bu tavrını korudu. Bu sebeple yöneticilerin menfi tutumlarıyla karşılaştı ve eziyetlere maruz kaldı. Ebû Hanîfe'nin ilmî mevkii ve halk üzerindeki nüfuzunu bilen idareciler, onun bu gücünden faydalanmak istedilerse de muvaffak olamadılar. Son Emevî Halifesi Mervan b. Muhammed'in Irak valisi olan Yezîd b. Ömer b. Hubeyre tarafından kendisine yapılan kadılık ve hazinedarlık teklifini kabul etmeyince hapse atıldı, birçok işkence ve haksızlığa maruz kaldı. Hapisten çıkınca Mekke'ye gitti (130/748). Orada ilimle meşgul oldu; İbn Abbas'ın talebeleriyle görüştü. Abbasîler idareyi ele alınca Kûfe'ye dönerek ilk halife Ebü'l-Abbas es-Seffâh'a biat etti. Ancak Irak'taki karışıklıklar sebebiyle tekrar Mekke'ye gitti, ikinci Abbasi halifesi Ebû Cafer el-Mansur zamanında Kûfe'ye döndü (136/753). Kûfe'de ders halkasını sürdüren Ebû Hanîfe, Ebû Cafer el-Mansur'un Hz. Ali evlâdı ile olan mücadelesinde Ali evlâdını destekledi. Halife Mansur'un onu kendi safına çekmek ve gücünden istifade etmek için kendisine yaptığı kadılık teklifini reddetti. Bu sebeple hapse atıldı ve işkence gördü. Şaban 150 (Eylül 767) tarihinde dayak ve işkencenin tesiriyle veya zehirlenerek ha-

piste öldüğüne dair rivayetler yanında, hapisten çıkarılarak gözaltında bulundurulduğu, ders vermekten ve halkla münasebetten menedildiği evinde vefat ettiği de kaydedilmektedir.

Ebû Hanîfe'nin cenazesi, vasiyeti üzerine Hayzürân Kabristanı'nın doğu tarafına defnedildi. Önceleri kabri üzerine kerpiçten bir mezar yapılmış, Selçuklu veziri Şerefülmülk Ebû Sa'd el-Müstevfî el-Hârizmî tarafından 459 (1067) yılında üzerine bir türbe ve çevresine de medrese inşa ettirilmiştir. Nizâmiyye Medresesinden birkaç ay önce hizmete giren bu medrese, aynı zamanda Bağdat'ta kurulan ilk Selçuklu medresesidir. Ebû Hanîfe'nin kabrinin bulunduğu semt, daha sonra kendisine nispetle Âzamiye diye anıldı. İmâm-ı Âzam Türbesi ile medrese Kanûnî Sultan Süleyman tarafından cami, imaret, ribât ve hamam ilâvesiyle 50.000 metrekarelik bir alanda 1534'te yeniden yaptırıldı ve bakımı için zengin vakıflar tesis edildi. İmâm-ı Âzam Türbesi, Sultan IV. Murad'ın 1639'da Bağdat Seferi sırasında yeniden elden geçirildi. Külliyenin dökülen çinileriyle minarenin altın kaplamalı külâhı 1802'de Süleyman Paşa, cami 1816'da Dâvud Paşa, türbe 1839'da Sultan Abdülmecid tarafından tamir ettirildi. Külliyenin tamamını ise 1871'de Pertevniyal Vâlide Sultan ve 1903-1910 yıllarında Sultan II. Abdülhamid yeniden yaptırdılar.[5]

Ebû Hanîfe'ye Dair Bazı Eserler:

Ebû Hanîfe'nin hayatı, akaid ve fıkha dair görüşleri, başka mezhep âlimleriyle ihtilaf ve tartışmaları genel tabakat, mezhepler tarihi ve tarih kitapları yanında onlarca müstakil çalışmada ele alınılmıştır. Burada doğrudan kendisi hakkında kaleme alınan eski ve yeni çalışmalardan bazılarının anılmasıyla yetinilmiştir.

1. İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), ***Rudûd âlâ Ebî Hanîfe,*** nşr. M. Zâhid el-Kevserî, Kahire 1360.

5 Abdüsselâm Uluçam, "Âzamiye Külliyesi", ***DİA***, IV, 301-302.

2. Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Ebi'l-Avâm es-Sa'dî (ö. 335/946), *Fezâilü Ebî Hanîfe ve Ahbâruhû ve Menâkıbuhû,* nşr. Latîfürrahman el-Behrâicî el-Kâsımî, Mekke 1431/2010.

3. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî (ö. 436/1044), *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih,* Haydarâbâd 1394/1974.

4. Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî (ö. 568/1173), *Menâkıbu Ebî Hanîfe,* Haydarâbâd 1321, I-II, Beyrut 1401/1981.

5. Zehebî (ö. 748/1348), *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe,* nşr. M. Zâhid el-Kevserî ve Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Kahire 1366.

6. Sirâcüddin Ömer b. Ishak el-Gaznevî el-Hindî (ö. 773/1372), *el-Gurretü'l-Münîfe fî Tahkîki'l-İmâm Ebî Hanîfe,* nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kahire 1370/1050.

7. Bezzâzî (ö. 827/1424), *Menâkıbu Ebî Hanîfe,* Haydarâbâd 1321; Beyrut 1981.

8. Suyûtî (ö. 911/1505), *Tebyîzu's-Sahîfe fî Menâkibi Ebî Hanîfe,* Haydarâbâd 1317.

9. Şemsüddin Muhammed b. Yusuf eş-Şâmî (ö. 942/1536), *Ukûdü'l-Cümân fî Menâkıbi Ebî* Han*îfe en-Nu'mân,* nşr. Muhammed Molla el-Efgânî, Mekke 1398-1399.

10. İbn Hacer el-Heytemî (ö. 973/1565), *el-Hayrâtu'l-Hisân fî Menâkibi'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân,* Kahire 1304, 1311, 1326; Beyrut 1403/1983; Tr. trc. Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevâhibü'r-Rahmân fî Menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, İstanbul 1310; Bu tercümenin günümüz Türkçesiyle neşri: haz. Sıtkı Çoban – Fatih Başpınar, *Fıkhın Sultanı İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe*, İstanbul 2010; Tr. trc. Abdulvahap Öztürk, *İmâm-ı Âzam'ın Menkıbeleri*, Ankara 1978.

11. Nûh b. Mustafa, ***ed-Dürrü'l-Munazzam fî Menâkıbi'l-İmâmi'l-Âzam,*** nşr. Murat Şimşek, ***İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi***, sy. 19, 2012, s. 422-440.

12. Abdullevvel el-Kanpurî, ***en-Nevâdiru'l-Munîfe bi-Menâkibi'l-İmâm Ebî Hanîfe,*** Kanpur 1310.

13. Seyyid Afifî, ***Hayâtü'l-İmâm Ebî Hanîfe,*** Kahire 1350/1931.

14. Muhammed Zâhid el-Kevserî, ***Te'nîbü'l-Hatîb alâ Mâsâkahû fî Tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-Ekâzîb,*** Kahire 1942.

15. Muhammed Ebû Zehre, ***Ebû Hanîfe,*** Kahire 1947; Tr. trc. Osman Keskioğlu, ***Ebû Hanîfe***, Ankara 1962.

16. Muhammed Yusuf Musa, ***Ebû Hanîfe ve'l-Kiyemu'l-İnsâniyye,*** Kahire 1957.

17. Velîd el-A'zamî, ***Medresetü'l-İmâm Ebî Hanîfe: Târîhuhâ ve Terâcimü Şüyûhihâ ve Müderrisîhâ 459-1400/1067-1980,*** Bağdat 1404/1983.

18. Mustafa eş-Şek'a, ***el-İmâmü'l-Âzam Ebû Hanîfe en-Nu'mân,*** Kahire 1403/1983.

19. İnâyetullâh İblâğ el-Efgânî, ***el-İmâmü'l-Âzam Ebû Hanîfe el-Mütekellim,*** Kahire 1407/1986.

20. Mustafa Uzunpostalcı, ***Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve İslam Fıkhındaki Yeri,*** doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986.

21. Abdülhalim el-Cündî, ***Ebû Hanîfe: Batalü'l-Hürriyye ve't-Tesâmüh fi'l-İslam,*** Kahire 1992.

22. İsa Doğan, ***Mürcie ve Ebû Hanîfe,*** Samsun 1992.

23. Muhammed Kâsım el-Hârisî, ***Mekânetü'l-İmâm Ebî Hanîfe Beyne'l-Muhaddisîn,*** Mekke 1413/1993; Tr. trc.

Ahmet Yücel - İbrahim Tüfekçi, *Muhaddislerin Nazarında İmam Ebû Hanîfe*, İstanbul 2004.

24. Vehbi Süleyman Gâvecî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân İmâmü Eimmeti'l-Fukahâ,* Dımaşk 1413/1993.

25. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebi'nin Hadis Metodu,* Ankara 1994.

26. Muhammed b. Abdurrahman Humeyyis, *Usûlü'd-Dîn inde'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Riyad 1416/1996; Tr. trc. Ahmet İyibildiren - Mustafa Öztürk, *Ebû Hanîfe'nin İtikat Esasları*, İstanbul 2010.

27. Abdülvahap Öztürk, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Eserleri*, İstanbul 2004.

28. Muhammed Abdürreşid en-Nu'mânî, *Mekânetü'l-İmâm Ebî Hanîfe fi'l-Hadîs*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Halep 1416/1996; Tr. trc. Enbiya Yıldırım, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Hadis İlmindeki Yeri*, İstanbul 2004.

29. Abdülaziz Yahya es-Sa'dî, *el-İmâmü'l-Âzam Ebû Hanîfe ve's-Sünâiyyât fî Mesânîdihî*, Beyrut 2005.

30. Zaylabidin Acımamatov, *Ebû Hanîfe ve Fergana Vadisindeki Etkisi*, doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

31. Hamîs Seb' ed-Düleymî, *el-İmâm Ebû Hanîfe: Menhecühû fi'l-Fıkhi'l-Ekber*, Bağdat 1429/2008.

32. Metin Yiğit, *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usul Anlayışında Sünnet*, İstanbul 2009.

33. Ali Pekcan, *Fıkhın Bedene Bürünmesi: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Ferdi ve Sosyal Hayatına Bir Bakış*, İstanbul 2010.

34. Cem Zorlu, ***Âlim ve Muhalif: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Siyasi Otorite Karşısındaki Tutumu,*** İstanbul 2011.

35. Mustafa Öztoprak, ***Müspet ve Menfi İddialar ve Değerlendirmeleri ile Ebû Hanîfe***, Sinop 2012.

36. Abdülhamit Sinanoğlu, ***İslam Düşüncesinin İki Kurucu Önderi İmam Ebû Hanîfe ve Vâsıl bin Atâ,*** İstanbul 2012.

II. ŞAHSİYETİ

Bazı tabakat ve menâkıb kitaplarında Ebû Hanîfe'nin Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Ebî Evfâ, Abdullah b. Üneys, Vâsile b. el-Eska', Ma'kıl b. Yesâr, Sâib b. Hallâd, Sâib b. Yezîd, Abdullah b. Hâris b. Cez', Sehl b. Sa'd es-Sâidî, Ebü't-Tufeyl Âmir b. Vâsile, Âişe bint Acred ve diğer bazı sahâbîlerle görüştüğü ve dolayısıyla tâbiînden olduğu kaydedilir.[6] Buna karşılık ashaptan rivayet ettiği söylenen hadislerin hemen hepsinin senedlerinde tenkit edilmiş ravilerin yer aldığı, adı geçen sahâbîlerle görüştüğüne dair Ebû Yusuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Abdullah b. Mübârek ve Abdürrezzâk es-San'ânî gibi önde gelen talebelerinden bir nakil bulunmadığı, dolayısıyla tâbiînden değil tebeu't-tâbiînden olduğu, görüştüğü kesin olan Enes b. Mâlik'le daha küçük yaşta iken Kûfe'de karşılaşmış olabileceği kaydedilmektedir.[7]

6 Saymerî, s. 4-5; Mekkî, I, 27-37; Zehebî, ***Menâkıb***, s. 7-8; Nûh b. Mustafa, s. 423 vd.; Kârî, s. 49 vd. (Mekkî ve Nûh b. Mustafa, Ebû Hanîfe'nin görüştüğü söylenen sahâbîlerden naklettiği hadislere de yer vermiştir.) Adı geçen sahâbîlerden hangilerinin Ebû Hanîfe'den önce vefat ettikleri, bunlardan hangileriyle görüşme ihtimali bulunduğu ve ashaptan rivayet ettiği söylenen hadislere dair değerlendirmeler için bk. İbn Hacer el-Heytemî, s. 21-23.

7 İbn Hacer el-Heytemî, s. 23; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", ***DİA***, X, 132.

Ebû Hanîfe'nin ilmi, zühd ve takvası, ahlak ve fazileti hakkında birçok olay anlatılmakta, birçok âlimin onun hakkındaki takdirkâr sözleri ve övgüleri zikredilmektedir. Geçimini ticaretle sağlayan Ebû Hanîfe âbid, zâhid ve cömert bir kişiliğe sahipti; her yıl kazancıyla çevresindeki ilim adamlarının ve öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılardı.

Derin bir fıkıh bilgisine sahip olan Ebû Hanîfe, doğru bildiğini söylemekten ve inandığı fikri cesaretle savunmaktan çekinmeyen güçlü bir şahsiyete sahipti. Hayatının her safhasında bu kimliğini muhafaza etmiş, bu uğurda birçok sıkıntı ve eziyete maruz kalmıştır. Hem Emevîler hem Abbâsîler Devri'nde yöneticilerin, kadıların yaptığı haksızlıkları açıkça eleştirmekten geri durmamıştır. Yukarıda da işaret edildiği üzere Emevîlere karşı Abbasîleri, onlara karşı da Hz. Ali evlâdını desteklerken cesaret ve kararlılıkla hep hak bildiği görüş ve kişilerin yanında olmuştur.[8] Yanlış ve haksız uygulamalarını onaylamış olmamak için halife ve valilerden gelen hediyeleri, yapılan görev tekliflerini kabul etmemiştir. Hak ve hakikatin ortaya çıkmasını arzu eden, başkalarının görüşlerine karşı hoşgörülü olan Ebû Hanîfe, kendi görüşlerinin doğruluğunu taassupla savunmamış; ictihadlarının tartışılmasına her zaman açık olmuştur. Ders ve ilim meclislerinde herkese söz hakkı vererek aykırı görüşleri dinlemiş, kimseyi kendi fikirlerini kabule zorlamamıştır. Bir konuda ulaştığı netice için de "Bu bizim vardığımız görüştür; kimseyi bunu kabule zorlamayız ve herhangi birine bunu benimsemesi gerekir demeyiz. Kimin daha güzel kabul ettiği bir görüş varsa ona uysun."[9] veya "Bizim kanaatimiz ve ulaşabildiğimiz en güzel görüş budur. Bundan daha iyisini bulan olursa şüphe yok ki

---

8 Ebû Hanîfe'nin siyasî tavrı ve mücadelesi için bk. İsa Doğan, "Ebû Hanîfe'nin Dînî ve Siyâsî Duruşu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 22, 2006, s. 37-47.

9 İbn Ebi'l-Avâm, s. 101.

doğru olan onun görüşüdür."[10] diyerek başka görüşlere karşı müsamahalı tavrını ortaya koymuştur. Kendi zamanında ve daha sonra İmam Mâlik, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Mübârek, Yahya b. Âdem, İbn Şübrüme, Ma'mer b. Râşid, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Yezîd b. Harun, Yahya b. Said el-Kattân, Yahya b. Maîn, İbn Cüreyc, Ebû Âsım en-Nebîl, Abdürrezzâk es-San'ânî gibi şahsiyetlerin aralarında bulunduğu yetmişe yakın tanınmış âlimin onun ilim ve şahsiyeti hakkındaki takdir ifadeleri kaynaklarda zikredilmiştir.[11] İmâm Şâfiî'nin "İnsanlar fıkıhta Ebû Hanîfe'nin iyâlidirler (çocukları, tâbileri, talebeleri.)" sözü meşhurdur.[12]

Sadece bir fıkıh mezhebinin kurucusu olmayıp aynı zamanda Ehl-i Sünnet itikadının önemli bir temsilcisi olan Ebû Hanîfe, itikadî mezheplerin teşekkül döneminde yetişmesi sebebiyle ilâhî sıfatlar, kader, büyük günah işleyenin durumu ve tekfir gibi meseleler üzerinde Mu'tezile, Cebriye, Kaderiyye, Şia, Havaric gibi değişik fırkalara mensup âlimlerle tartışmalar yapmış; savunduğu görüşlerle İslam ümmetinin çoğunluğu tarafından benimsenen Ehl-i Sünnet inancının oluşmasına zemin hazırlayan ilk âlimler arasında yer almıştır. Fıkhı, "kişinin (dünya ve ahirette) kendisinin leh ve aleyhindeki hükümleri bilmesi" şeklinde tarif eden Ebû Hanîfe, akaide dair hükümleri konu edinen ilme "el-fıkhü'l-ekber" adını vererek ona amelî hükümleri inceleyen fıkıhtan daha fazla önem verdiğini göstermiştir. Onun itikada dair görüşleri, talebeleri Ebû Yusuf, Ebû Mutî' el-Belhî ve Ebû Mukâtil es-Semerkandî tarafından yazılıp nakledilen ***el-Âlim ve'l-Müteallim, el-Fıkhü'l-Ekber, el-Fıkhü'l-Ebsat, er-Risâle, el-Vasıyye*** gibi risâlelerinin yanı sıra Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin ***Akîde***'si

10 Hatîb el-Bağdâdî, XIII, 352.

11 bk. Saymerî, s. 71-83; İbn Ebi'l-Avâm, s. 80-87; İbn Abdülber, s. 193-255; Mekkî, I, 279-326; İbn Hacer el-Heytemî, s. 28-33.

12 İbn Ebi'l-Avâm, s. 87; Mekkî, I, 284; Zehebî, ***Menâkıb***, s. 19; İbn Hacer el-Heytemî, s. 29; Mehmed Kâmil, s. 39.

vb. eserler ile tabakat ve menâkıb kitaplarında yer almaktadır. Ebû Hanîfe'nin bu görüşleri daha sonra Mâverâünnehir âlimleri tarafından geliştirilmiş ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) tarafından sistemleştirilerek Ehl-i Sünnet'in iki ana itikad/kelâm akımından biri olan ve sadece nakille yetinen Selefiyye ile aklı öne çıkaran Mu'tezile'nin din anlayışları karşısında nakille aklı uzlaştıran Mâtürîdiyye mezhebi teşekkületmiştir.[13]

Ameli, bir müminin manevî tekamülü için gerekli görüp bu doğrultuda son derece müttaki ve âbid bir insan olarak yaşamakla birlikte amelin imandan bir cüz olmadığına dair görüşü doğrultusunda büyük günah işleyenlerin dinden çıkmadıkları ve ahirette azap görüp görmeyecekleri konusunun ise Allah'a kaldığı şeklindeki yaklaşımı sebebiyle Ebû Hanîfe'yi Mürcie'den sayanlar olmuştur. Ancak bu iddia, çeşitli açılardan tenkit edilmiştir. Öncelikle, ilk dönemlerde bü-

---

13 Ebû Hanîfe'nin akaid ve kelâmla ilgili görüşleri ile Mâtürîdilik hakkında daha fazla bilgi için bk. İnâyetullâh İblâğ el-Efgânî, ***el-İmâmü'l-Âzam Ebû Hanîfe el-Mütekellim***, Kahire 1407/1986; Yûsuf Şevki Yavuz, "Ebû Hanîfe (Akaide Dair Görüşleri)", ***DİA***, X, 138-143; a. mlf., "Mâtürîdiyye", ***a.g.e.***, XXVII, 165-175; İlyas Çelebi, "Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı, İtikada Dair Risâleleri ve Bunların Otantik Olup Olmadıkları", ***İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri) 16-19 Ekim 2003, Mudanya/Bursa***, Bursa 2005, s.185-196; Cağfer Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelâm Okulu Mâtürîdîlik: Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci", ***Usûl: İslam Araştırmaları,*** sy. 6, 2006, s. 57-100; Talip Türcan, "Ebû Hanîfe ve Ehl-i Sünnet Kelâmının Oluşumuna Katkısı", ***Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu (31 Mayıs - 1 Haziran 2007), Bildiriler***, Isparta 2007, s. 491-501; Ahmed Ak, "Mâturîdîliğin Hanefîlik ile İlişkisi", ***Milel ve Nihal***, VII/2, 2010, s. 223-240; Hasan Kurt, "Sistematik Kelâm Açısından İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Akaid Risâlelerinde İman Esasları", ***Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, XV/1, 2011, s. 99-125.

yük günah işleyenlerin dinden çıktığını ileri süren Hâricîler, Mu'tezile, Kaderiyye vb. fırkaların bu görüşte olmayan bütün Ehl-i Sünnet mensuplarını Mürcie olarak niteledikleri, Ehl-i Hadis'in de ameli imandan bir cüz saymaması sebebiyle Ebû Hanîfe'ye Mürcielik nisbetinde bulunduğu dile getirilmiştir. Ayrıca Mürcie içinde, küfür hâlinde taatın fayda vermemesi gibi imanla birlikte de günahın zarar vermeyeceği, dolayısıyla büyük günah da işlese müminlerin azap görmeyeceği şeklinde giderek ibâhaya varan aşırı görüşlerin bulunduğu, bu sebeple toptancı bir yaklaşımla İmâm-ı Âzam'ı Mürcie'ye nispetin ve Mürcie'nin her türlü görüşünü benimsemiş gibi göstermenin doğru olmadığı, onun da Osman el-Bettî'ye yazdığı mektupta kendisine yapılan bu ithamı reddettiği belirtilmiştir. Nitekim bazı âlimler, Ebû Hanîfe'nin katıldığı mutedil görüşü savunan grubu Ehl-i Sünnet Mürciesi (Fukaha Mürciesi), diğer aşırı yaklaşımları savunan ve sonraları Mürcie denilince akla ilk gelen grupları da Ehl-i Kelâm Mürciesi (veya Ehl-i Dalâl Mürciesi, Habis Mürcie) diye adlandırmıştır.[14]

III. ESERLERİ

Ebû Hanîfe, bir nevi ictihad şûrası sayılabilecek geniş katılımlı ders halkalarında fıkhî meseleleri tartışmaya açıp ortaya atılan görüşlerin değerlendirilmesinden sonra ulaşı-

14 Bu konudaki görüş ve tartışmalar için bk. Wilfred Madelung, "Horasan ve Maveraünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefîliğin Yayılışı", çev. Sönmez Kutlu, ***Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, XXXIII, s. 239-247; Seyyid Bahçıvan, "İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış", ***Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, sy. 8, Konya 1999, s. 141-176; Talip Türcan, "İrcâ ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İlişkilendirilmesi", ***Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, II/9, 2002, s. 97-123; Fatih Tok, "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia/İtham: Mürciîlik ve Halku'l-Kur'an", ***İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi***, sy. 19, 2012, s. 245-267; Sönmez Kutlu, "Mürcie", ***DİA***, XXXII, 41-45.

lan sonuçları talebelerine yazdırıyordu. Özellikle öğrencisi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî bu görüşleri derleyip fıkıh konularına göre düzenlemiştir. Onun kaleme aldığı ve "zâhirü'r-rivâye" diye adlandırılan metinler, Ebû Hanîfe'ye nispetinde ittifak bulunan ictihadların yer aldığı en sağlam kaynaklar olarak kabul edilir. Ebû Hanîfe'den tevatür ve şöhret yoluyla değil de bir veya birkaç kişinin naklettiği görüşler, Şeybânî'nin "nâdiru'r-rivâye" diye adlandırılan kitapları ile diğer bazı öğrencilerin eserlerinde derlenmiştir. Doğrudan Ebû Hanîfe'ye nispet edilen eserler ise şunlardır:

1- el-Fıkhu'l-Ekber. Ebû Hanîfe'ye akaid konusunda nispet edilen ve bu adıyla şöhret bulan risâlesi, iki ayrı rivayetten oluşmaktadır. Bazı farklılıklar taşıyan bu rivayetlerden biri talebelerinden Ebû Mutî' el-Belhî, diğeri ise oğlu Hammâd b. Ebî Hanîfe yoluyla gelmiştir. Bazı âlimler birinci rivayeti ***el-Fıkhü'l-Ebsat*** diye adlandırmıştır.

el-Fıkhü'l-Ekber'in gerek müstakil metin olarak gerekse şerhleriyle birlikte yapılmış çok çeşitli baskıları mevcut olup (Delhi 1289; Kahire 1323; Haydarâbâd 1342; Lahor 1890) rivayet yollarına da işaret eden ciddi neşrini M. Zâhid Kevserî gerçekleştirmiştir. (Kahire 1368/1949; Beyrut 1425/2004, ***el-Akîde ve İlmü'l-Kelâm*** adıyla Kevserî'nin neşrettiği diğer dokuz metinle birlikte.)

Eserin Kadızâde, Tatarpazarcıklı Kurd Mehmed Efendi, Ahmed Nâsih, Ali Halîfe b. Muhammed Antalyevî, Seyyid Muhammed Tırâzî, Derviş Ali ve İsmâil Müfid Efendi tarafından yapılan Türkçe tercümeleri yazma hâlde günümüze ulaşmış, Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin'in tercümesi basılmıştır (İstanbul, ts., İkdam Matbaası). Eser Cumhuriyet Dönemi'nde Seniyyüddin Başak (Ankara 1944), Hasan Basri Çantay (Ankara 1954), Sabit Ünal (Ankara 1957), Mustafa Öz, (***İmâm-ı Âzamın Beş Eseri*** adlı çalışma içinde, İstanbul 1981, 1992) tarafından da Türkçeye çevrilmiştir. A. J. Wen-

sinck, risâlenin *el-Fıkhü'l-Ekber* adını verdiği metnini konularına göre maddeler hâline getirip İngilizce'ye tercüme etmiştir (*The Muslim Creed*, Cambridge 1932, s. 188-197). Eser Urduca (Delhi 1289), Pencabca (Lahor 1890) ve Almanca (trc. J. Hell, Jena 1915) gibi bazı dillere de tercüme edilmiştir.

el-Fıkhu'l-Ekber'in on beş kadar şerhi olup başlıcaları şunlardır:

a. Ebü'l-Usr Fahru'l-İslam Ali b. Muhammed el-Pezdevî (ö. 482/1089), *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber,* Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 963; nşr. Lord Stanley, *Al-Fikh al-Akbar: The Principles of the Muhammadan Faith*, London 1862.

b. Ahmed b. Muhammed el-Mağnisavî (X/XVI. asır), *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber,* İstanbul 1307; Kazan 1896; Haydarâbâd 1321, 1400/1980, *er-Resâilü's-Seb'a fi'l-Akâid* içinde; Kahire 1430/2009, yine aynı risâlelerle birlikte. Sabit Ünal eseri *Fıkh-ı Ekber ve İzahı* adıyla Türkçeye çevirmiştir, Ankara 1956, 1985.

c. Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), *Minehu'r-Ravzi'l-Ezher fî Şerhi'l-Fıkhi'l-Ekber,* İstanbul 1303; Delhi 1890; Kahire 1323, 1327. Bu eser Yunus Vehbi Yavuz tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir, *Fıkh-ı Ekber, Aliyyü'l-Kari Şerhi*, İstanbul 1979.

d. Ebü'l-Hasan Muinuddin Ataullah b. Muhammed el-Karşâvî, *Muhtasaru'l-Makâl alâ Şerhi'l-Fıkhi'l-Ekber,* Kazan 1890.

e. Abdulkadir Selhetî, *Dureru'l-Enhur,* Haydarâbâd 1298; Kahire 1368.

f. Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö. 1098/1687), *Usûlü'l-Münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe*. Beyâzîzâde, Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-Ekber, el-Fıkhu'l-Ebsat, Risâle ilâ Osman el-Bettî, el-Âlim ve'l-Müteallim* ve *el-Vasıyye* adlı

akaid risâlelerini kelâm kitaplarındaki konu tertibine göre bu adla bir araya getirmiş (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1705/1; Lâleli, nr. 2264/7; Kılıç Ali Paşa, nr. 567/1; Tr. trc. İlyas Çelebi, ***İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin İtikadi Görüşleri: Usûlü'l-Münife li'l-İmam Ebû Hanîfe,*** İstanbul 1996, 2000), daha sonra ***İşârâtü'l-Meram min İbârâti'l-İmâm*** adıyla şerh etmiştir (nşr. Yusuf Abdürrezzâk, Kahire 1368/1949).

g. Muhyiddin Muhammed b. Bahâeddin er-Rahmâvî es-Sûfî, ***el-Kavlü'l-Fasl Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber,*** nşr. Refîk el-Acm, Beyrut 1418/1998.

Bunlardan başka Ekmeleddin el-Bâbertî, Hakîm İshak er-Rûmî, Muhyiddin Muhammed b. Bahâeddin el-Bayrâmî, Koçhisârîzâde Süleyman Tâlib, Ahmed Keşfî tarafından yapılan şerhlerinin yazma nüshaları günümüze ulaşmış, eser bazı âlimler tarafından da manzum hâle getirilmiştir.[15]

2- Müsnedu Ebî Hanîfe. Ebû Hanîfe'nin rivayet ettiği hadisler talebeleri tarafından derlenmiş ve bu adla ona nispet edilmiştir. Ebû Hanîfe'nin fıkhî hükümler çıkarırken dayandığı hadislerle onun sahâbe ve tâbiînden yaptığı rivayetlerin yer aldığı yirmiye yakın ***Müsned***'i mevcut olup bunlar, genellikle rivayetlerin derleme ve tasnifini gerçekleştiren şahısların adlarıyla anılır. Ebû Hanîfe'nin bazı talebeleri başta olmak üzere bu müsnedleri derleyenler arasında şunlar anılır: Hammâd b. Ebî Hanîfe, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Ebû Yusuf, Hasan b. Ziyâd, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ya'kûb el-Hârisî es-Sebezmûnî, Ebü'l-Kâsım Talha b. Muhammed b. Ca'fer, İbnü'l-Muzaffer, Ebû Nuaym el-İsfahânî, İbn Adî, Ebü'l-Hüseyin Ömer b. Hasan el-Üşnânî, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Kilâî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed İbn Ebü'l-Avâm es-Sa'dî (İbn Ebü'l-

15 Eser hakkında daha fazla bilgi için bk. Şerafettin Gölcük – Adil Bebek, "el-Fıkhu'l-Ekber", ***DİA***, XII, 544-547.

Avâm'ın ***Fezâilü Ebî Hanîfe ve Ahbâruhû ve Menâkıbuhû*** adlı eseri içinde, nşr. Latîfürrahman el-Behrâicî el-Kâsımî, Mekke 1431/2010), Mâverdî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed el-Belhî, İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî, İbn Şâhîn, İbnü'l-Muzaffer, Ebû Abdullah Muhammed b. Mekkî b. Ebû Recâ el-İsfahânî el-Melîhî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ya'kûb el-Buhârî. Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed el-Belhî'nin ***Müsnedü Ebî Hanîfe***'si bu müsnedlerin en düzenli ve en hacimli olanıdır. Ebü'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmûd el-Hârizmî ***Mesânîdü Ebî Hanîfe*** (***Câmiu'l-Mesânîd***) adını verdiği eserde (I-II, Haydarâbâd-Dekken 1332/1913; Beyrut 1987; Beyrut, ts.) Ebû Hanîfe adına düzenlenmiş on beş müsnedden 600 civarında hadisi fıkıh bablarına göre sıralamış, mükerrer metin ve isnadları çıkarmıştır.

Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ya'kûb el-Hârisî, eserin Hasan b. Ziyâd rivayetini Ebû Hanîfe'nin hocalarına göre (***Müsnedü'l-İmâmi'l-Âzam Ebî Hanîfe en-Nu'mân***, nşr. Latîfürrahman el-Behrâicî el-Kâsımî, Mekke 1431/2010); İbn Kutluboğa da fıkıh bablarına göre tertip etmiş ve ***el-Emâlî*** adıyla iki cilt hâlinde şerhederek imlâ meclislerinde okutmuştur. Süyûtî, İbn Kutluboğa'nın bu çalışmasını esas alarak ***et-Ta'lîkâtü'l-Münîfe alâ Müsnedi Ebî Hanîfe*** adıyla bir şerh yazmıştır. ***Müsnedü Ebî Hanîfe***'nin önemli şerhlerinden biri Ali el-Kârî tarafından yazılan ***Senedü'l-Enâm Şerhu Müsnedi'l-İmâm*** adlı eserdir (nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys, Beyrut, ts.). Ebü'l-Hasan Muhammed b. Hasan el-Ken'ânî de ***Müsned***'i ***Tensîku'n-Nizâm fî Müsnedi'l-İmâm*** adıyla şerh etmiştir (Leknev 1309, 1316).

Ebû Hanîfe'nin müsnedleri ***Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*** adıyla pek çok defa yayımlanmış (Hindistan 1300; Haydarâbâd 1304, 1332; İstanbul 1309; Lahor 1312; Leknev 1318; Kahire 1309, 1327; Halep 1382/1962; Beyrut 1985), Muhammed Emîn el-Urkez, ***Mesânîdü İmâm Ebî Hanîfe ve***

Adedü Merviyyâtihî Mine'l-Merfûât ve'l-Âsâr adıyla bir eser kaleme almıştır (Karaçi 1398/1978). Ebû Hanîfe *Müsned*'inin Haskefî rivayeti Ali Pekcan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (Konya 2005). Ebû Hanîfe'ye nispet edilen müsnedlerde yer alıp iki kişi vasıtasıyla Hz. Peygamber'e ulaşan rivayetleri Abdülaziz Yahya es-Sa'dî *el-İmâmü'l-Âzam Ebû Hanîfe ve's-Sünâiyyât fî Mesânîdihî* adıyla derleyip tahric ederek yayımlamıştır (Beyrut 2005).

Müsned üzerine çeşitli ihtisar ve cem çalışmaları da yapılmıştır.[16]

3- el-Vasıyye (Vasıyyetü'l-İmâm Ebî Hanîfe). İslam'ın inanç esaslarıyla ilgili olarak Ebû Hanîfe'nin bazı dostlarına yaptığı tavsiyeleri ihtiva eder. 200'den fazlası Türkiye kütüphanelerinde olmak üzere dünyanın çeşitli kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshası bulunan *el-Vasıyye* Muhammed Zâhid el-Kevserî tarafından neşredilmiştir (Kahire 1368; Beyrut 1425/2004, *el-Akîde ve ilmü'l-kelâm* adıyla Kevserî'nin neşrettiği diğer dokuz metinle birlikte).

Beyâzîzâde Ahmed Efendi, yukarıda işaret edildiği üzere *el-Vasıyye*'nin de aralarında olduğu Ebû Hanîfe'ye ait akaid risâlelerini *el-Usûlü'l-Münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe* adıyla bir araya getirmiş (trc. İlyas Çelebi, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin İtikadi Görüşleri: Usûlü'l-Münife li'l-İmam Ebû Hanîfe,* İstanbul 1996, 2000), daha sonra *İşârâtü'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm* ismiyle şerh etmiştir (nşr. Yusuf Abdürrezzâk, Kahire 1368/1949). Mustafa Öz de *İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri* adı altında diğer dört risâlesiyle birlikte Kevserî'nin neşrinden *el-Vasıyye*'nin metnini ve tercümesini yayımlamıştır (İstanbul 1981).

16 Daha fazla bilgi için bk. İbrahim Hatiboğlu, "el-Müsned", *DİA*, XXXII, 99-101.

Eser üzerine yazılan şerhlerden Ekmeluddin el-Bâbertî'nin (ö. 786/1384) ***Şerhu Vasıyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân*** (İstanbul 1289, 1327; nşr. Hamza Muhammed Vesîm el-Bekrî ve Muhammed Subhî el-Âyidî, Amman 1430/2009) ve Molla Hüseyin b. İskender er-Rûmî'nin (ö. 1084/1672 dolayları) ***el-Cevheretü'l-Münîfe fî Şerhi Vasıyyeti Ebî Hanîfe*** (Haydarâbâd 1321, 1400/1980, ***er-Resâilü's-Seb'a fi'l-Akâid*** içinde; Kahire 1430/2009, yine aynı risâlelerle birlikte) adlı şerhleri basılmıştır.[17]

Ebû Hanîfe'nin ayrıca oğlu Hammâd (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 2165, vr. 213-214) ile talebeleri Ebû Yusuf ve Yusuf b. Halid es-Semtî'ye yaptığı vasiyetler de vardır (***Min Vesâya'l-İmâmi'l-Âzam Ebî Hanîfe en-Nu'mân: ve Yeştemilü alâ Vasiyyetin li-Tilmîzihi'l-İmâm Ebî Yusuf el-Kâdî ve Vasiyyetin li-Tilmîzihî Yûsuf b. Hâlid es-Semtî***, nşr. Muhammed es-Seyyid el-Bersîcî, Amman 1434/2013).[18] Ebû Hanîfe'nin Ebû Yusuf'a yaptığı öğütlerin İbn Nüceym'e ait ***el-Eşbâh ve'n-Nezâir***'de yer alan metni Lofçalı Müftüzâde Mehmed Kâmil tarafından Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'un geniş yer tutan menâkıbıyla birlikte ***el-Fevâyihu'l-Münîfe fî Tercemeti'n-Nesâyih li-Ebî Hanîfe*** (İstanbul 1312, öğüt kısmı s. 84-95 arasındadır) adıyla Türkçeye tercüme etmiştir. Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd ile Ebû Yusuf ve Yusuf b. Halid es-Semtî'ye yaptığı vasiyetler, ***Müsned***'i hariç burada anılan diğer eserleriyle birlikte Abdülvahap Öztürk tarafından Türkçeye çevrilmiştir (***İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Eserleri***, Konya 2004).

4- Risâle ilâ Osman el-Bettî Âlimi Ehli'l-Basra. Kendisinin Mürcie'den olduğuna dair bir şayia üzerine Osman el-Bettî'nin yazdığı mektuba cevap olarak Ebû Hanîfe'nin

17 Daha fazla bilgi için bk. Mustafa Öz, "el-Vasıyye", ***DİA***, XLII, 545-546.

18 Bu iki talebesine yaptığı tavsiyeler için ayrıca bk. Mekkî, I, 360-362, 370-377.

kaleme aldığı bu küçük hacimli risâlede iman-amel münasebeti, hidayet-dalâlet ve Mürcie üzerinde durulmuştur (nşr. M. Zâhid el-Kevserî, Kahire 1368; Beyrut 1425/2004, ***el-Akîde ve İlmü'l-Kelâm*** adıyla Kevserî'nin neşrettiği diğer dokuz metinle birlikte; Mustafa Öz'ün yukarıda işaret edilen Türkçe tercümesiyle birlikte, ***İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri***, İstanbul 1981). Beyâzîzâde Ahmed Efendi, yukarıda işaret edildiği üzere ***er-Risâle***'nin de aralarında olduğu Ebû Hanîfe'ye ait akaid risâlelerini ***el-Usûlü'l-Münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe*** adıyla bir araya getirmiş (trc. İlyas Çelebi, ***İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin İtikadi Görüşleri: Usûlü'l-Münife li'l-İmam Ebû Hanîfe,*** İstanbul 1996, 2000), daha sonra ***İşârâtü'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm*** ismiyle şerh etmiştir (nşr. Yusuf Abdürrezzâk, Kahire 1368/1949).[19]

5- el-Âlim ve'l-Müteallim. Bazı yazmalarda kaydedildiğine göre Hafs b. Selm'in, diğer bazı yazmalara göre ise Ebû Mutî' el-Belhî'nin, hocası Ebû Hanîfe'ye sorduğu soruların cevaplarından oluşan risâle, itikatla ilgili kırk üç soru ve cevaptan meydana gelmiştir (Haydarâbâd 1349, nşr. M. Zâhid el Kevserî, Kahire 1368; nşr. Muhammed Revvâs Kal'acî - Abdülvehhâb el-Hindî en-Nedvî, Halep 1972). Beyâzîzâde Ahmed Efendi, yukarıda işaret edildiği üzere ***el-Âlim ve'l-Müteallim***'in de aralarında olduğu Ebû Hanîfe'ye ait akaid risâlelerini ***el-Usûlü'l-Münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe*** adıyla bir araya getirmiş (trc. İlyas Çelebi, ***İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin İtikadi Görüşleri: Usûlü'l-Münife li'l-İmâm Ebû Hanîfe,*** İstanbul 1996, 2000), daha sonra ***İşârâtü'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm*** ismiyle şerh etmiştir (nşr. Yusuf Abdürrezzâk, Kahire 1368/1949). Eser ayrıca Mustafa Öz'ün yukarıda işaret edilen

19 Daha fazla bilgi için bk. Muhammed Aruçi, "er-Risâle", *DİA*, XXXV, 116-117.

Türkçe tercümesiyle birlikte de basılmıştır (*İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri*, İstanbul 1981).[20]

6- el-Kasîdetu'l-Kâfiyye (en-Nu'mâniyye) fî Medhi'n-Nebî (İstanbul 1268, 1278, satır arası Türkçe tercüme ile; Kahire 1282, 1299; İskenderiye 1288). Halîl b. Yahyâ tarafından *Sürûrü'l-Kulûbi'l-İrfâniyye bi-Tercemeti'l-Kasîdeti'n-Nu'mâniyye* (İstanbul 1268) adıyla yapılan Türkçe tercümesi yanında kasideyi İbrâhim b. Mehmed el-Yalvacî de satır arası Türkçe tercüme etmiş (*el-Mecmûatü'l-Kübrâ*, İstanbul 1276); Mustafa b. Mahmûd el-Verdî *Minenü'r-Rahmân fî Şerhi Kasîdeti Ebî Hanîfe en-Nu'mân* (nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Kahire 1430/2008) adıyla Arapça, Muhammed A'zâm b. Muhammedyâr *Rahmetü'r-Rahmân* adıyla Hintçe şerh etmiştir (Delhi 1897).

20 Risâlenin muhtevası ve Ebû Hanîfe'ye nispetiyle ilgili tartışmalar hakkında geniş bilgi için bk. Yûsuf Şevki Yavuz, "el-Âlim ve'l-Müteallim", *DİA*, II, 461-463.

İKİNCİ BÖLÜM

HOCALARI VE TALEBELERİ

I. HOCALARI

Ebû Hanîfe gerek tahsili boyunca ve gerekse sonraları birçok âlimle münasebet kurmuş, onlardan istifade etmiş ve görüş alışverişinde bulunmuştur. Her mezheb ve fırkadan âlimlerle görüşmesi ve bu maksatla birçok yeri dolaşmış olması onun derin bir ilmî anlayış ve maharet kazanmasında etkili olmuştur. En büyük hocası, yanında yirmi yıla yakın fıkıh tahsil ettiği Hammâd b. Ebî Süleyman'dır. Hammâd'ın en önde gelen hocaları olan İbrahim en-Nehaî ve Şa'bî de Abdullah b. Mesud'un en büyük talebesi olan Alkame b. Kays'tan ilim tahsil etmişlerdir. Böylece Ebû Hanîfe'nin ilmi, kaynak bakımından, adı geçen hocalar zinciri vasıtasıyla İbn Mesud'a ulaşmaktadır. Hz. Ömer ve Ali'nin görüşlerinin, talebeleri vasıtasıyla daha çok Irak havalisinde yayıldığı gözönüne alındığında, Ebû Hanîfe'nin sahip olduğu ilmî mirasta onların payının önemi de anlaşılır. Ebû Hanîfe, gerek defalarca gittiği hac esnasında ve gerekse altı yıl kadar süren Mekke'deki ikameti sırasında, İbn Abbas'ın azatlısı İkrime ile Ata b. Ebî Rebâh'tan İbn Abbas'ın görüşlerini, İbn Ömer'in azatlısı Nâfi'den de onun görüşlerini öğrendi. Ayrıca Şiî imamlardan ve Zeydiyye mezhebinin kurucusu olan Zeyd b. Ali (ö. 122/739) ve kardeşi Muhammed el-Bâkır'dan (ö. 114/732) ilim tahsil etti. Caferiyye mezhebinin kurucusu Cafer es-Sâdık (ö. 148/765) ile de görüşmüş ve fikir alışverişinde bulunmuştur. Bu münasebetle bazı âlimler onu Ebû Hanîfe'nin hocaları arasında saymaktadır. Ebû Hanîfe, diğer birçok tanınmış âlimle olduğu gibi hac esnasında İmâm Mâlik ve Evzâî ile de görüşmüştür.

Burada münhasıran Ebû Hanîfe'nin İbn Mesud'a varan hocalar zincirini meydana getiren Hammâd, Nehaî, Şa'bî ve Alkame'den kısaca bahsedilecektir.

1. Hammâd b. Ebî Süleyman (120/738)

Ebû İsmail Hammâd b. Ebî Süleyman Müslim b. Yezîd el-Isfahânî el-Eş'arî el-Kûfî.[1]

Tâbiun ulemâsının önde gelenlerinden olup Ebû Hanîfe'nin en büyük hocasıdır. Isfahan asıllı olup babası sahabeden Ebû Musa el-Eş'arî'nin Isfahan'ı fethi sırasında esir düşüp Müslümanlığı seçmişti. Enes b. Mâlik, Said b. Cübeyr, İbrahim en-Nehaî, Said b. Müseyyeb ve Şa'bî gibi simalardan hadis dinledi. Ondan da Ebû Hanîfe, oğlu İsmail b. Hammâd, A'meş, Süfyân es-Sevrî, Hammâd b. Seleme, Şu'be b. Haccâc ve başkaları rivayette bulundu. Rivayet ettiği hadisler, Sünen kitaplarında nakledilmiştir. En büyük hocası Kûfe'de derslerini takip ettiği Nehaî, talebesi de Ebû Hanîfe'dir. Kûfe'ye "re'y"i sokanların başında gelmektedir. Bazıları Hammâd'ın hadisçilik yönünü tenkit etmişlerse de İbn Maîn, İclî, Nesâî ve İbn Hibbân onu "sika" (güvenilir) olarak nitelemişlerdir.

2. İbrahim en-Nehaî (46-96/666-714)

Ebû İmrân İbrahim b. Yezîd b. Kays b. el-Esved en-Nehaî el-Yemânî el-Kûfî.[2]

Yemen asıllı olup İslamî Devir'de Kûfe'ye yerleşen Neha kabilesine mensuptur. Çocukluğunda dayısı Esved ile birlikte hacca gittiğinde Hz. Aişe'nin huzurunda bulundu. Zeyd

---

1 İbn Sa'd, VI, 231; Zehebî, ***Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ,*** V, 231-239; İbn Hacer, ***Tehzîb,*** III, 16-48; Sezgin, ***GAS,*** I, 404-405; M. Özgü Aras, "Hammâd b. Ebû Süleyman", ***DİA***, XV, 484-486.

2 İbn Sa'd, VI, 270-285; Zehebî, ***Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ,*** IV, 520-529; İbn Hallikân, 1, 25; İbn Hacer, ***Tehzîb***, I, 177-179; Sezgin, ***GAS***, I, 403-404; Şükrü Özen, "Nehaî", ***DİA***, XXXII, 535-538.

b. Erkam, Muğire b. Şu'be ve Enes b. Mâlik gibi sahâbîleri dinledi. Annesinin amcası Alkame b. Kays, dayıları Esved b. Yezîd ve Abdurrahman b. Yezîd, Mesrûk b. Ecda', Abîde es-Selmânî, Ebû Zur'a ve Kadı Şureyh gibi büyük tâbiîn âlimlerinden rivayette bulundu. Kadı Şureyh'in yanında bir süre mübaşirlik yaptı, onun mahkeme ictihadlarını sonraki nesillere aktardı. Irak re'y mektebinin teşekkülünde önemli rol oynayan Nehaî'den Hammâd b. Ebî Süleyman, A'meş, İbn Avn, Atâ b. es-Sâib, Abdullah b. Şübrüme gibi âlimler hadis rivayet etti. O ve Şa'bî, zamanlarında Kûfe'nin en önde gelen âlimleriydiler. Rivayet ettiği mürsel hadisler çoktur. Alkame b. Kays'ın en önde gelen talebesi olup Velîd b. Abdülmelik'in hilafeti sırasında Kûfe'de vefat etmiştir.

3. Şa'bî (19-104/640-722)

Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl b. Abd el-Hemdânî eş-Şa'bî.[3]

19 (640) yılında doğdu. Birçok büyük sahâbî ile görüştü. Hz. Alî'nin arkasında namaz kıldı. Bizzat kendisi, görüştüğü sahâbîlerin sayısının 500 kadar olduğunu söyler. Ebû Musa el-Eş'arî, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ebû Hureyre, Hz. Âişe, İbn Ömer, İbn Abbâs, Enes b. Mâlik ve birçok sahabeden; Alkame b. Kays, Esved b. Yezîd, Abîde es-Selmânî, Kadı Şureyh ve İbn Ebî Leyla gibi büyük âlimlerden hadis rivayet etti. Ondan da Hammâd b. Ebî Süleyman, İbn Avn, Mekhûl, İbn Sîrîn, İbn Şübrüme, Ebû Hanîfe ve başkaları rivayette bulundu. Kûfe'de büyük bir ders halkası vardı. Kûfe'de vefat etti. Vefat tarihi kaynaklarda 105 (723) veya 106, doğum tarihi 17, 20, 21, 28 olarak da zikredilmektedir.

3 İbn Sa'd, VI, 246-256; Hatîb el-Bağdâdî, XII, 227-234; Zehebî, ***Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ,*** IV, 294-319; İbn Hacer, ***Tehzîb,*** V, 65-69; M. Yaşar Kandemir, "Şa'bî", ***DİA***, XXXVIII, 217-218.

4. Alkame b. Kays (62/682)

Ebû Şibl Alkame b. Kays b. Abdullah en-Nehaî el-Kûfî.[4]

İbn Mesud'un en seçkin talebesidir. Hz. Peygamber hayatta iken dünyaya geldi. Resulullah'ı göremediği için sahâbî olmayıp "muhadramûn"dandır. Horasan'a gazaya gitti, Harizm ve Merv'de birkaç yıl kaldı. Hz. Ali ile birlikte Sıffin Harbi'ne iştirak etti, yine onunla beraber Nehrevan'da Haricîlere karşı savaştı. Kûfe'de Abdullah b. Mesud'un derslerine devam etti, onun en büyük ve ilmine en vakıf talebesi oldu. Alkame b. Kays, İbn Mesud'dan başka Hz. Ömer, Osman, Ali, Âişe, Selman el-Fârisî, Ebü'd-Derdâ, Huzeyfe, Habbâb, Ammâr ve Ebû Musa el-Eş'arî gibi sahâbîlerden hadis rivayet etti. Zamanında birçok sahâbî hayatta bulunmasına rağmen talebeler Alkame'nin derslerine rağbet gösteriyor ve hatta birçok sahâbî ondan fetvâ istiyordu. İbrahim en-Nehaî ve Şa'bî'den başka aralarında İbn Sîrîn, Abdurrahman b. Yezîd, Yezîd b. Muâviye, Ebû Vâil Şakik b. Seleme ve Kays b. Rûmî'nin de bulunduğu birçok kimse ondan ders aldı ve rivayette bulundu. Kûfe'de vefat etmiş olup vefat tarihi ile ilgili olarak 61, 63, 65, 72 yılları da kaynaklarda geçmektedir.

II. TALEBELERİ

Ebû Hanîfe, daha önce de işaret edildiği üzere 102 (720) yılından itibaren Hammâd'ın vefatına kadar on sekiz yıl süreyle onun ders halkasına devam etmiş, hocası bulunmadığı zamanlarda onun yerine ders verecek seviyeye yükselmişti. Hammâd'ın 120 (738) yılında ölümü üzerine, kırk yaşlarında iken hocasının yerine geçerek ders okutmaya başlamış, bu hocalığı bazı aralıklarla ölümüne kadar sürmüştür. Ebû Hanîfe'nin derslerine İslam dünyasının her tarafından öğrenciler katılmış ve etrafında geniş bir ders halkası oluşmuştur.

4 İbn Sa'd, VI, 86-92; Hatîb el-Bağdâdî, XII, 296-300; Zehebî, ***Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ***, IV, 53-61; İbn Hacer, ***Tehzîb***, VII, 276-278; Ahmet Özel, "Alkame b. Kays", ***DİA***, II, 467.

30 yıl kadar süren bu ders halkasından geçen talebe sayısının 4000'i aştığı ve bunlardan en az 40 kadarının ictihad derecesine vardığı söylenmektedir.[5] Burada, Hanefî fıkhının teşekkülünde etkin rol oynamış, Hanefî fıkıh literatüründe görüş ve rivayetlerine yer verilen bazı talebeleri hakkında vefat tarihlerine göre bir sıralama izlenerek bilgi verilecektir.

1. Züfer b. Hüzeyl (110-158/728-775)

Ebü'l-Hüzeyl Züfer b. Hüzeyl b. Kays el-Anberî el-Basrî.[6]

Ebû Hanîfe'nin en büyük talebelerindendir. 110 (728) veya 111 (729) yılında babasının İsfahan valiliği sırasında bu şehirde doğdu. Önceleri ashâb-ı hadistendi, daha sonra re'ye meyletti. Ebû Hanîfe'den fıkıh okudu. A'meş, İsmail b. Ebî Halid, Muhammed b. İshak, Haccâc b. Ertât ve başkalarından rivayette bulundu. Ebû Hanîfe onu "talebelerinin kıyası en iyi bileni" diye överdi. Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra onun ders halkasının başına geçti. Ebû Hanîfe'nin birçok talebesi kendisinden sonra Züfer'den ders aldı. Züfer, Basra'da yaşadı, kadılık yaptı ve orada vefat etti. Ebû Yusuf'un Kûfe'deki ders halkasının başına geçmesi onun Basra'ya gitmesinden sonra olmalıdır. Ebû

5 Ebû Hanîfe'nin ilim halkasının mahiyet ve işleyişi konusunda bk. Metin Yiğit, "İslam Hukuk Tarihinde Örnek Bir Teşebbüs: İmam Ebû Hanîfe'nin İlim Halkası", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI/2, 2011, s. 139-156; Ebû Hanîfe'nin önde gelen öğrencileri, isim listeleri ve bunların mezhep içindeki hiyerarşik konumlarıyla ilgili olarak bk. Ferhat Koca, "Hanefî Mezhebinde Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf ve Muhammed Arasında Hukuki Görüş Farklılıkları", *EKEV Akademi Dergisi*, VIII/18, 2004, s. 144-149.

6 İbn Hallikân, II, 317-319; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 38-41; Kureşî, II, 207-209; Bezzâzî, s. 457-463; Taşköprîzâde, *Miftâh*, II, 249-250; Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 75-77; Zâhid el-Kevserî, *Lemehâtü'n-Nazar fî Sîreti'l-İmâm Zufer*, Kahire 1368; Sezgin, *GAS*, I, 419; Murteza Bedir, "Züfer b. Hüzeyl", *DİA*, XLIV, 527-530.

Hanîfe'den sonra ders halkasını o devam ettirdiği hâlde mezhebin fetva, usûl ve âdâbına ilişkin yerleşik kurallarına göre ön sıralarda yer almaz; mutlak müctehid olmayan bir müftü fetvâ verirken öncelikle İmâm-ı Âzam'ın görüşünü esas alır; daha sonra Ebû Yusuf ve ardından Şaybânî gelir. Züfer dördüncü sırada, Hasan b. Ziyâd beşinci sıradadır. Bununla birlikte Ebû Hanîfe ve İmameyn'in görüşlerine muhalefet etmiş, sayısı yirmiye varan meselede onun görüşleri mezhepte "müftâ bih" kabul edilmiştir. Züfer'in bu görüşleriyle ilgili olarak Ahmed b. Muhammed el-Hamevî ***Ukûdü'd-Dürer fîmâ Yüftâ bi-Kavli Züfer*** (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 691, vr. 196-197; Pertev Paşa, nr. 624, vr. 38-39), Pîrîzâde İbrâhim Efendi ***el-Kavlü'l-Ezher fîmâ Yüftâ fîhi bi-Kavli'l-İmâm Züfer*** (nşr. Ömer b. Muhammed eş-Şeyhalî, [baskı yeri yok] 1432/2011), Abdüllatîf b. Abdurrahman el-Molla, ***Vesîletü'z-Zafer fi'l-Mesâili'lletî Yüftâ fîhâ bi-Kavli Züfer*** (nşr. Abdülilâh b. Muhammed, Beyrut 1422/2001) adıyla eserler kaleme almıştır.

2. Nuh b. Ebî Meryem (173/789)

Ebû İsme Nuh b. Ebî Meryem Ca'vane el-Kureşî el-Mervezî.[7]

Ebû Hanîfe ve İbn Ebî Leyla'dan fıkıh, Zührî ve Haccâc b. Ertât'tan hadis, Muhammed b. Said el-Kelbî ve Mukâtil'den tefsir ve İbn İshak'tan meğâzi okudu. Yahya b. Said, İbn Cüreyc, Mukâtil b. Hayyân, A'meş ve adı geçen diğer hocalarından rivayette bulundu. Ebû Hanîfe'nin fıkıh görüşleri ile eser, nahiv, şiir ve edebiyat konularında ders verdiği meclislerinin bulunması veya Ebû Hanîfe'nin görüşlerini ilk toplayan kimse olması sebebiyle "Câmi" lakabıyla meşhurdu. Merv'de kadılık yaptı. Derin bir fıkıh âlimi olmakla birlikte muhaddisler onu hadis uydurmacılığına varıncaya dek tenkit ederler.

7 Kureşî, II, 7-8; İbn Hacer, ***Tehzîb***, X, 486-489; İbn Kutluboğa, s. 20; Taşköprîzâde, ***a. g. e***, II, 260; Leknevî, ***el-Fevâidü'l-Behiyye***, s. 221-222; Eyyüp Said Kaya, "Nuh b. Ebû Meryem", ***DİA***, XXXIII, 229-230.

3. Kâsım b. Ma'n (175/791)

Ebû Abdullah Kâsım b. Ma'n b. Abdurrahman b. Abdullah b. Mesud el-Hüzelî el-Mes'ûdî el-Kûfî.[8]

A'meş, Âsım el-Ahvel, Hişâm b. Urve, Yahya b. Said ve başkalarından rivayette bulundu. Ondan da Ebû Nuaym, İbn Mehdî, Mualla b. Mansur gibi âlimler hadis rivayet etti. Mehdi zamanında Kûfe'de kadılık yapmış olup hizmeti karşılığında ücret almazdı. Fıkıh, Arapça ve tarih konularında mahirdi. Sika olup ***Sünen*** müellifleri onun rivayetlerine eserlerinde yer vermişlerdir. ***en-Nevâdir fi'l-Luğa*** adlı bir eser yazdığı kaydedilir.

4. Ebû Yusuf (113-182/731-798)

Ebû Yusuf Ya'kub b. İbrahim b. Habib b. Sa'd b. Habte el-Kûfî el-Ensârî.[9]

Ebû Hanîfe'nin en büyük talebesidir. 113 (731) yılında Kûfe'de doğdu. Kûfe ve Medine'de tahsil gördü. Başta Ebû Hanîfe ve İbn Ebî Leyla olmak üzere Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, İsmail b. Uleyye, İbn Cüreyc, Hanzala b. Ebî Süfyân, Hişâm b. Urve, Ebû İshak eş-Şeybânî, Süleyman et-Temîmî gibi âlimlerden fıkıh ve hadis okudu. Kendisinden ders alanlar arasında da Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn gibi büyük âlimler bulunmaktadır. Bağdat'ta kadı oluncaya kadar Kûfe'de yaşadı. Halife el-Hâdî ve Hârunürreşîd Devri'nde kadılık yaptı, kâdi'l-kudâtlığa (baş kadılık) getirildi. Kaynaklar bu unvanla anılan ilk zatın Ebû Yusuf olduğunu belirtir. 182 (798) yılında Bağdat'ta ve-

8 İbn Sa'd, VI, 267; Saymerî, s. 150; Zehebî, ***Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ***, VIII, 190-191; Kureşî, II, 708-710; İbn Hacer, ***Tehzîb***, VIII, 338-339; Leknevî, ***a.g.e.***, s. 154.

9 İbn Kutluboğa, s. 81; Leknevî, ***a.g.e.***, s. 225; Kevserî, ***Hüsnü't-Tekâdî,*** s. 6-7, 19, 28, 89, 102-103; Allâmah Shibli Nu'mani, ***İmâm Abu Hanîfah,*** s. 233-238; J. Schacht, "Abu Yûsuf Ya'kûb", ***EI***, I, 164; Salim Öğüt, "Ebû Yûsuf", ***DİA***, X, 260-265.

fat etti. Ebû Yusuf'un 192 (807-808) yılında vefat eden oğlu Yusuf da babasının sağlığında Bağdat'ın batı kesiminde kadılık yaptı ve vefatına dek bu görevde kaldı.

Mutlak müctehid olan Ebû Yusuf'un Ebû Hanîfe'den daha çok hadise dayanması, hocası ile arasındaki en önemli usûl ayrılığıdır.[10] Bunun da sebebi, Ebû Yusuf'un zamanında sahih hadislerin daha yaygın olmasıydı.

Ebû Yusuf'un biyografisine dair bazı eserler: Zehebî, ***Menâkıbu Ebî Yusuf*** (nşr. Zâhid el-Kevserî ve Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Kahire 1366); Zâhid el-Kevserî, ***Husnü't-Tekâdî fî Sîreti'l-İmâm Ebû Yusufi'l-Kâdî*** (Humus 1388/1969, Kahire 1948); Mahmud Matlûb, ***Ebû Yusuf, Hayatuhu ve Âsâruhu ve Ârâuhu'l-Fıkhiyye*** (Bağdat 1972); Subhi Mahmesânî, ***Kâdî Kudâti Bağdâd ve Eseruhu fi'l-Fıkhi'l-İslamî*** (***Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmî,*** Dımaşk, XXXX, 1965, s. 117-136).

Eserleri:[11]

1- Kitâbü'l-Harâc. Ebû Yusuf'un Halife Hârunürreşîd'e sunduğu bu eseri idarî, iktisadî, malî ve hukukî sahada mühim bir mevkiye sahiptir. Sâsânî ve diğer yabancı unsurların yönetimde teorik ve pratik alanlarda müessir olduğu ve Abbasî hilâfetinin kendi uygulamasını İslam esaslarına uydurmak yerine hukukçulara bu esasları kendi uygulamalarına adapteyi empoze ettiği bir dönemde, Ebû Yusuf'un ***Kitâbü'l-Harâc***'ı bu temayüle kesin bir karşı çıkış olup İslamî bir yönetimin Râşid Halifelerin uygulamasına dayanması gerektiğini ortaya koymuştur.[12]

---

10 Schacht'ın *Enc. of Islam*'da (I, 164) yazdığı Ebû Yûsuf maddesinde geçen "Hocasından daha çok hadise dayanıyordu." ifadesi, bu ansiklopedinin Fransızcasında "..daha az.." şeklinde yanlış tercüme edilmiştir.

11 Serkîs, I, 489; Brockelmann, *Suppl.,* I, 288; Sezgin, *GAS,* I, 419; Schacht, *Introduction*, s. 230; Sauvaget, s. 138.

12 bk. Gibb, s. 45; *The Legacy of Islam,* s. 410; Lambton, s. 55 v. d.

Abdülaziz b. Muhammed er-Rahabî tarafından ***Fıkhu'l-Mülûk ve Miftâhu'r-Ritâci'l-Murassad alâ Hizâneti Kitâbi'l-Harâc*** (nşr. Ahmed Ubeyd el-Kübeysî, I-II, Bağdat 1973-1975), adıyla şerh edilen eser Muidzâde Muhammed (ö. 982/1574) ve Rodosluzâde Muhammed (ö. 1113/1701) tarafından da Türkçeye tercüme edilmiş olup bu şerh ve tercümelerin yazmaları mevcuttur.

Müteaddit defalar basılan ***Kitâbü'l-Harâc*** (Bulak 1302, 1. baskı, kenarında Şeybânî'nin ***el-Câmiu's-Sağîr*** adlı eseri olarak; Kahire 1352; nşr. Mahmud el-Bâcî, Tunus 1984; nşr. İhsan Abbas, Kahire 1405/1985; nşr. Taha Abdurrauf Sa'd – Sa'd Hasan Muhammed, Kahire 1420/1999; nşr. Muhammed Abdülhafîz el-Menâsîr, Amman 1430/2009) P. Tripoli tarafından İtalyancaya (Roma 1906), E. Fagnan tarafından Fransızcaya (***Le Livre de l'Impot Fonder,*** Paris 1921) tercüme edildi. Ben Shemens'in hadislerin fihristi ile birlikte 1958'de neşrettiği İngilizce tercümesinden başka, eserin Juynboll tarafından Yahya b. Adem'in ***Kitâbü'l-Harâc***'ıyla karşılaştırılarak yapılan ve 1896 yılında basılan bir edisyon-kritiği de vardır. Eseri, Ali Özek Türkçeye tercüme etmiştir (İstanbul 1970, 1973). Muhammed Ahmed Ebü'ş-Şeyh, ***el-Fıkhü'l-Mâlî inde'l-İmâm Ebî Yusuf min Hilâli Kitâbi'l-Harâc*** (Kahire 2010) adıyla bir çalışma yapmıştır.

2- İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ. Bu kitabı Ebû Yusuf'tan Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî rivayet etmiştir (Kahire 1357; ayrıca İmam Şâfiî'nin ***el-Ümm*** adlı eserinin sonunda "Hâzâ ma'htelefe fîhi Ebû Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ an Ebî Yusuf" başlığıyla, VII, 87-150).

3- Kitâbü'r-Red ale's-Siyeri'l-Evzâî. Ebû Hanîfe'nin talebesi İmam Muhammed'e imlâ yoluyla yazdırdığı devletler hukukuna (siyer) dair eserdeki görüşler Evzâî tarafından ***Kitâbü Siyeri'l-Evzâî*** adlı te'lifte tenkit edilince Ebû Yusuf da Evzâî'ye cevap vermek amacıyla bu eserini yazmıştır (nşr.

Ebü'l-Vefâ el-Efganî, Kahire 1357; ayrıca ***el-Ümm***'ün içinde "Kitâbü Siyeri'l-Evzâî" başlığıyla mevcuttur, VII, 303-336).

4- Kitâbü'l-Âsâr. Oğlu Yusuf'un babası yoluyla Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği bazı hadisleri ve fıkhî görüşleri ihtiva etmektedir (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efganî, Kahire 1355).

5. Yahya b. Zekeriya (183/799)

Ebû Said Yahya b. Zekeriya b. Ebî Zâide (Meymûn) el-Kûfî el- Hemedânî.[13]

Ebû Hanîfe'nin önde gelen on talebesinden biri, muhaddis fakih. Babasından, Hişâm, A'meş, İsmail b. Halid ve Haccâc b. Ertât'dan hadis dinledi. Ondan da Ahmed b. Hanbel, İbn Maîn, İbn Ebî Şeybe, Yahya b. Âdem, Kuteybe b. Said ve başkaları riayette bulundu. Hârunürreşîd zamanında Medâin'de kadılık yaptı ve 63 yaşlarında orada vefat etti. Hadis hafızlarından ve ***Müsned*** sahibidir. Medine'de kadılık yaptığına dair bazı kaynaklarda kaydedilen bilgi gibi vefat tarihinin bazı kaynaklarda 184 (800) olarak geçmesi, ayrıca Kureşî'nin 192 (808) diye verdiği tarih de ilk kaynakların verdiği göz önüne alındığında yanlış olmalıdır.

6. Şeybânî (132-189/749-805)

Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasan b. Ferkad eş-Şeybânî.[14]

Hanefî mezhebinin ana kaynaklarının tedvininde en önemli rolü oynayan Şeybânî, Benî Şeybân kabilesinin mev-

13 İbn Sa'd, VI, 393; Saymerî, s. 150; Hatîb el-Bağdâdî, XVI, 114-119; Zehebî, ***Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ,*** VIII, 337-341; Kureşî, III, 585-586; İbn Hacer, ***Tehzîb,*** XI, 208-210; Bezzâzî, s. 485-486; Leknevî, ***el-Fevâidü'l-Behiyye***, s. 224.

14 İbn Hallikân, III, 184; İbn Kutluboğa, s. 54; Leknevî, ***a.g.e.***, s. 163; Kevserî, ***Bulûğu'l-Emânî,*** Humus 1388/1969; Shibli Nu'mani, ***s.*** 238-242; Heffening, "Şeybânî", ***İA,*** XI, 450; Aydın Taş, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", ***DİA***, XXXIX, 38-42.

lâsı olup 132 (749) yılında Vâsıt'ta doğdu, Kûfe'de büyüdü. 14 yaşında Ebû Hanîfenin derslerine katıldı. 20 yaşlarında Kûfe Camii'nde ders vermeye başladı. Ebû Hanîfe ve fıkıh bilgisini büyük ölçüde borçlu olduğu Ebû Yusuf'tan başka Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, Abdurrahman el-Evzâî ve Abdullah b. Mübârek'ten ders aldı.

180 (796) yılında Hârunürreşîd tarafından Rakka kadılığına tayin edildi. Bir süre bu görevde kalan İmâm Muhammed yine Bağdat'a döndü. 189 (805) yılında Hârunürreşîd ile birlikte Horasan'a gitti. Bu defa da Horasan kadılığına tayin edildi ve aynı yıl Rey'in Renbeveyh (Renbûye) köyünde vefat etti. Ebû Yusuf gibi mutlak müctehid olan İmâm Muhammed'in de usûlü daha çok hadise dayanıyordu. Aynı zamanda kuvvetli bir dilci olup Hanefî mezhebinin tesisinde büyük hizmeti geçmiştir. Kendisinden ilim tahsil edenler arasında şu âlimler bulunmaktadır: İmâm Şâfiî, Ebû Hafs el-Kebîr, Muhammed b. Semâa, Yahya b. Maîn, İbn Mihrân (ondan *Muvatta*'ı rivayet eden), Şuayb b. Süleyman el-Keysânî (*Keysâniyyât*'ın ravîsi), Ali b. Salih el-Cürcânî (*Cürcâniyyât*'ın râvisi), İsmail b. Rüstem el-Mervezî (*Nevâdîr*'in râvisi) ve İsa b. Ebân (*el-Hucce*'nin râvisi).

İmâm Muhammed hakkında yazılan bazı eserler: Zehebî, ***Menâkibu Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*** (nşr. M. Zâhid el-Kevserî ve Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Kahire 1366); Zâhid el-Kevserî, ***Bulûğu'l-Emânî fî Sîreti'l-İmâm Muhammed b. el-Hasani'ş-Şeybânî*** (Humus 1388/1969), Habîb Rezzâk, ***İşârât ve Ta'kîbâtü Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî fî Rivâyeti'l-Muvatta ve Eseruhü'l-Fıkhî ve'l-Usûlî*** (Beyrut 1430/2009).

Eserleri:[15]

1- el-Asl. Şeybânî'nin ilk ve en hacimli eseri olup ***el-Mebsût*** diye de bilinmektedir. Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin esas alın-

15 *Keşfü'z-Zunûn,* I, 107; Serkîs, II, 1163; Brockelmann, ***Suppl.***, I, 288-291; Sezgin, *GAS*, I, 421-433; Schacht, *Introduction*, s. 228.

dığı eserde Ebû Yusuf ve Şeybânî'nin muhalif görüşlerine de yer verilmiş, çok az meselede delil zikredilmiştir. Şeybânî'nin talebelerinin yaptığı rivayetlerin en önemlisi Ebû Süleyman el-Cûzcânî'ye aittir. İlk defa eksik olarak Şefik Şehâte (Kahire 1954) ve Ebü'l-Vefâ el-Efgânî (I-IV, Haydarâbâd 1966-1973; I-V, Karaçi ts.; Beyrut 1410/1990) tarafından neşredilen eserin tamamını Muhammed Boynukalın tahkik etmiştir (I-XII, Beyrut1433/2012).[16]

2- ez-Ziyâdât. Attâbî (ö. 586/1190) ve Kâdîhân (ö. 592/1196) tarafından şerh edilen eser, Hasîrî (ö. 636/1238) ve Sadruddin Süleyman b. Vehb el-Hanefî (ö. 677/1278) tarafından da tertip edilmiştir. Bu eserlere ait yazmalar yanında Muhammed b. Mahmud es-Sedîdî ez-Zevzenî'nin (ö. 801/1398) ta'liki yazma hâlde mevcuttur.

3- el-Câmiu's-Sağîr. Bu eserdeki malumatı Şeybânî, Ebû Yusuf vasıtasıyla Ebû Hanîfe'den nakletmiş, Şeybanî'den de eseri İsa b. Ebân ve İbn Semâa rivayet etmişlerdir. Eserin birçok şerhi olup en önemlileri Ebü'l-Usr Ali el-Pezdevî (ö. 482/1089), İbn Mâze (ö. 536/1141; nşr. Salâh Avvâd Cum'a el-Kübeysî, Beyrut 2006), Attâbî, Kâdîhân ve Hasîrî'nin şerhleridir. ***el-Câmiu's-Sağîr***'in çeşitli baskıları yapılmıştır (Leknev 1292, 1294, 1328, Bulak 1302, ***Kitâbu'l-Harâc***'ın kenarında; Hind 1310, kenarında Abdülhayy el-Leknevî'nin haşiye ve talikatı ile Şeybânî, Ebû Hanîfe ve bazı Hanefî âlimlerinin hâl tercemeleri olarak; Kahire 1406/1986, Leknevî'nin ***en-Nâfiu'l-Kebîr***'i ile birlikte; nşr. Muhammed Boynukalın,

---

16 N. P. Aghnides (***An Introduction to Mohammedan Law***, s. 177) Serahsî'ye referansta bulunarak ***el-Asl***'ın gerçekte Ebû Yûsuf'un eseri olup Şeybânî tarafından kompoze edildiğini söylüyorsa da bu bilgi yanlış olup Serahsî sözkonusu yerde (***el-Mebsût***, Kahire 1331, XXX, 129) ***el-Asl***'ın bütününü değil, ***el-Mebsût***'un metni olan ***el-***Kâfî'deki "Kitâbu İhtilâfi Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ" başlığıyla geçen kısmı kastetmektedir (ayrıca bk. ***el-Mebsût***, I, 3).

Beyrut 1432/2011). ***el-Câmiu's-Sağîr***'in bir kısmı şerhlerle beraber Ivan Dimitroff tarafından Almancaya tercüme edilmiştir ("Asch-Schaibani und sein corpus juris al-gami as-sagir", ***Westasiatische Studien***, Berlin 1908, s. 60-206).

4- el-Câmiu'l-Kebîr. Şeybânî'nin bir defa yazdıktan sonra tekrar gözden geçirerek telif ettiği bu eseri, Ebû Yusuf'tan rivayet etmediğinde ulemâ müttefiktir. Üstteki kitap gibi fıkhî istidlalden hâli olan bu eseri, İmam Muhammed'in Ebû Hafs el-Kebîr, Ebû Süleyman el-Cûzcânî ve İbn Semâa gibi talebeleri rivayet etmiştir. Üzerine birçok şerh, ihtisar ve nazım çalışması yapılan eser basılmıştır (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Haydarâbâd-Kahire 1356, 1399; Urduca trc. Muhammed Âbid İmrân Encüm Medenî, Lahor 2008). Cessâs, İsbicâbî, Serahsî, Hâherzâde, Kirmânî, Attâbî ve Hasîrî gibi tanınmış Hanefî âlimler tarafından kaleme alınan şerhleri yazma hâlde mevcuttur.

5- es-Siyeru'l-Kebîr. Devletler hukukuna dair bu önemli eser, Serahsî tarafından şerh edilmiş olup bu şerh ilk kez Haydarâbâd'da (I-IV, 1335-1336), daha sonra Kahire'de (I-III,1957-1960) basılmıştır. Selahaddin el-Müneccid'in gerçekleştirdiği Kahire neşri eksik olup 4. ve 5. ciltlerinin tahkiki Abdülaziz Ahmed tarafından yapılarak tamamı 5 cilt hâlinde 1971 yılında Kahire'de basılmıştır.

6- es-Siyeru's-Sağîr. Bugüne ulaşmadığı için bu eserin varlığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Eserin ***el-Asl***'ın nüshaları içinde günümüze ulaştığı kaydedildiği gibi,[17] Şeybânî'nin bu adla bir eser yazdığının bilinmediği,

17 Aydın Taş, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", ***DİA***, XXXIX, 40; Sözü edilen bu metin ***el-Asl***'ın içinde "Ebvâbü's-Siyer fî Ardi'l-Harb" başlığıyla mevcut olup muhtelif neşirleri yapılmıştır (hacimli bir girişle birlikte İng. trc. Majid Khadduri, ***The Islamic Law of Nations: Shaybânî's Siyar***, Baltimore 1966; Arapça nşr. Mecîd Haddûrî, Beyrut 1395/1975; Hâkim el-Mervezî'nin ***el-Kâfî*** adlı eserinin "siyer" bölümü İng. trc. Mahmood Ahmad Ghazi, ***Kitab al-Siyar al-Saghir: The Shorter***

zâhirü'r-rivâye görüşlere dayanan ilk muhtasarların ve şerhlerin müelliflerinin de bu eserin varlığına işaret etmedikleri; *es-Siyerü's-Sağîr*'in geç klasik dönem âlimlerinden İbn Âbidîn ve çağdaş pekçok çalışmada zâhirü'r-rivâyenin altıncı metni olarak takdim edilmesinin de *es-Siyerü'l-Kebîr*'in daha erken dönemde kaleme alınmış ve "es-Siyer" başlığını taşıyan daha küçük bir kitaptan ayrılması için bu adı aldığı zannına dayandığı belirtilmektedir.[18]

7- Kitâbü'l-Âsâr. Ebû Hanîfe'nin rivayet ettiği ve Irak fukahasınca bilinen hadis ve âsârı muhtevidir. Rivayetlerin birçoğu Ebû Yusuf'un *el-Âsâr*'ındaki gibidir. Bu da onun gibi Ebû Hanîfe'nin bir müsnedi mahiyetinde olup bu bakımdan önemlidir (nşr. Abdülhay el-Leknevî, Leknev 1883; Abdülaziz Muhammed Abdürreşîd'in Urduca *Feyzü's-Settâr fî Şerhi Kitâbi'l-Âsâr*'ı ile birlikte, Lahor 1309; nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Haydarâbâd 1385/1965; nşr. Muhammed Abdürreşîd en-Nu'mânî, Karaçi 1410/1990, Kıyâmüddin Abdülbârî el-Leknevî'nin *et-Ta'lîku'l-Muhtâr alâ Kitâbi'l-Âsâr*, İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-Îsâr bi-Ma'rifeti Rüvâti'l-Âsâr* ve Muhammed Abdülhalim es-Sânî'nin *el-İhtiyâr fî Tertîbi'l-Âsâr* adlı eserleriyle birlikte; Urduca trc. ile nşr. Muhammed Sıddîk Hazârvî, Lahor 2004; nşr. Hadîce Muhammed Kâmil, Kahire 2005; nşr. Ahmed İsa el-Ma'sarâvî, Kahire 2006; nşr. Halid el-Avvâd, Dımaşk 1429/2008).

8- el-Hucce âlâ Ehli'l-Medîne. Şâfiî'nin de *el-Ümm*'de rivayet ederek talikatta bulunduğu bu eserde Ebû Hanîfe'nin görüşleri ile Medine ulemâsının görüşleri münakaşa edilir

Book on Muslim International Law, İslamâbâd 1998; Far. trc. Hüseyin Pîrân, *Hukûk-i Revâbit-i Beynelmilel der İslam*, Tahran 1389 hş./2010).

18 bk. Eyyüp Said Kaya, "Zâhirü'r-rivâye", *DİA*, XLIV, 101; ayrıca bk. Khadduri, s. 41-42.

(Leknev 1888; nşr. Syyid Mehdî Hasan el-Kîlânî, I-IV, Haydarâbâd 1385-1390; Beyrut 1427/2006).

9- Kitâbü'l-Mehâric ve'l-Hiyel (nşr. J. Schacht, Leipzig 1930).

10- Ziyâdâtü'z-Ziyâdât. Serahsî tarafından ***en-Nüket*** adıyla yapılan şerhi ile Attâbî'nin şerhi Ebü'l-Vefâ el-Efgânî tarafından neşredilmiştir (Haydarâbâd 1387).

11- Kitâbü'l-Kesb (nşr. Süheyl Zekkâr, Dımaşk 1400/1980; Beyrut 1417/1997, ***Risâletân fi'l-Kesb*** içinde; nşr. Abdülfettah Ebû Gudde, Halep 1426/2005; ***el-İktisâb fi'r-Rızki'l-Müstetâb,*** nşr. Mahmud Arnûs, Kahire 1416/1995; nşr. Abdullah el-Minşâvî, Kahire 1418/1998; nşr. Ahmed Câbir Bedrân, Küveyt 2004).

7. Esed b. Amr el-Becelî (190/806)

Ebü'l-Münzir (Ebû Âmr) Esed b. Amr b. Âmir el-Kuşeyrî el-Becelîel-Kûfî.[19]

Ebû Hanîfe'nin ilk on talebesinden biridir. İbrahim b. Cerîr, Mutarrif b. Tarîf, Yezîd b. Ebî Ziyâd, Râbiatürre'y ve Haccâc b. Ertât'tan rivayette bulundu. Ondan da Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Manî' ve Hasan b. Muhammed ez-Za'ferânî hadis rivayet ettiler. Abbasi Halifesi Hârunürreşîd kendisine çok itibar etmiş ve kızıyla evlendirmiş, Bağdat'a (Ebû Yusuf'tan sonra) kadı tayin etmiştir. Ayrıca Vâsıt'ta da kadılık yapmıştır.

8. Hafs b. Giyâs (117-194/735-810)

Ebû Ömer Hafs b. Giyâs b. Talk en-Nehaî el-Ezdî el-Kûfî.[20]

---

19 Hatîb el-Bağdâdî, VII, 16-19; Kureşî, I, 376-378; Bezzâzî, s. 496; İbn Kutluboğa, s. 17; Leknevî, ***el-Fevâidü'l-Behiyye***, s. 44-45; Orhan Çeker, "Esed b. Amr", ***DİA***, XI, 365-366.

20 Hatîb el-Bağdâdî, VIII, 188-200; İbn Hallikân, II, 197-201; Zehebî, ***Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ,*** IX, 22-34; a. mlf., ***Tezkiretü'l-***

Kûfe'ye yerleşmiş bulunan Nehâ kabilesindendir. Kûfe'de doğdu ve orada yetişti. Ebû Hanîfe'den ders aldı. Ebû Yusuf, Süfyân es-Sevrî, İbn Cüreyc ve Hişâm b. Urve'den hadis dinledi, fıkıh tahsil etti. Ondan da Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medînî, İshak b. Râhûye ve Ebû Nuaym rivayette bulundu. Hadis hafızlarından olup çok hadis rivayet etmiştir. Hârunürreşîd zamanında Bağdat'ta iki ve Kûfe'de on üç yıl kadılık yaptı.

9. Vekî' b. el-Cerrâh (129-197/746-812)

Ebû Süfyân Vekî' b. el-Cerrâh b. Melîh b. Adî er-Ruvâsî el-Kûfî.[21]

Aslen Nisabur köylerinden veya Suğdludur. Babası Kûfe'de Beytülmâl nazırıydı. Ebû Hanîfe'den başka Ebû Yusuf, Züfer, Süfyân es-Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne, Evzâî ve İbn Cüreyc'den ders aldı. Süfyân es-Sevrî'den sonra onun yerine geçti. Kendisinden de İbnü'l-Mübârek, Yahya b. Eksem, Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn ve Ali b. el-Medînî rivayette bulundu. Etbaut't-tâbiîn'in büyüklerinden olup Hârunürreşîd'in kadılık teklifini kabul etmedi. Hac dönüşü Mekke ile Kûfe arasında bulunan Fey'de vefat etti.

Yayımlanan ***Kitâbü'z-Zühd*** (nşr. Abdurrahman Abdülcebbar el-Ferîvâî, I-III, Medine 1404/1984; I-II, Riyad 1415/1994; Türkçe trc. Ali Pekcan, İstanbul 2010) adlı eseri ile bir hadis mecmuası (***Cüz fihi Hadîsu Vekî b. el-Cerrâh***, Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 400, vr. 22-28; Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye, Mecâmi, nr. 3740, vr. 130-135) gü-

Huffâz, I, 297; Kureşî, II, 138-141; İbn Hacer, ***Tehzîb,*** II, 415-418; Leknevî, ***a.g.e.,*** s. 68; Saffet Köse, "Hafs b. Gıyâs", ***DİA***, XV, 118.

21 İbn Sa'd, VI, 344; Saymerî, s. 149; Hatîb el-Bağdâdî, XIII, 496-512; Zehebî, ***Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ,,*** IX, 140-168; Kureşî, III, 576-577; Bezzâzî, s. 477-478; Leknevî, ***a.g.e.***, s. 222-223; Sezgin, ***GAS***, I, 96-97.

nümüze ulaşmıştır. *el-Musannef* ve *et-Tefsîr*'inden de bazı eserlerde iktibasta bulunulmuştur.

10. Ebû Mutî' el-Belhî (199/814)

Ebû Mutî' Hakem b. Abdullah b. Mesleme el-Belhî.[22]

Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-Ekber* adlı eserinin râvîsi. Belh'te doğduğu ve burada büyüdüğü kaydedilir. Mâlik b. Enes, Abdullah b. Avn ve Süfyân es-Sevrî'den rivayette bulundu. Ondan da Ahmed b. Manî, Hallâd b. Eslem ve başkaları hadis rivayet ettiler. Mekke, Medine ve Kûfe'de bulundu, defalarca Bağdat'a gitti ve orada hadis okuttu. Bazı görüşleri sebebiyle Cehmiyye ve Mürcielikle itham edilmiş, hadis münekkitlerince eleştirilmiş ve rivayet bakımından zayıf görülmüştür. Belh'te on altı yıl kadılık yaptı ve 12 Cemâziyelevvel 199 (29 Aralık 814) tarihinde orada vefat etti.

11. Hasan b. Ziyâd (116-204/734-819)

Ebû Ali Hasan b. Ziyâd el-Ensârî el-Lü'lüî el-Kûfî.[23]

Ebû Hanîfe'nin büyük talebelerindendir. Kûfe asıllı olup Bağdat'ta ikamet etti. Ebû Hanîfe'ye ait görüşlerin hafızı idi. İbn Cüreyc'den 12.000 hadis yazdığını söyler. Ebû Hanîfe'den sonra önde gelen talebeleri Züfer ve Ebû Yusuf'tan, ayrıca Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd ve Dâvud et-Tâî'den fıkıh okudu. Ondan Muhammed b. Semâa, Muhammed b. Şücâ el-Belhî, İsmail b. Hammâd ve Şu'be b. Eyyub rivayette bulundular. Hafs b. Giyâs'tan sonra Kûfe'de kadılık yaptı

---

22 Hatîb el-Bağdâdî, VIII, 223-225; Kureşî, II, 142; Leknevî, s. 68; Sezgin *GAS*, I, 414; L. A. Giffen, "Abu Motî al-Balkî", ***Encyclopaedia Iranica***, London 1983, I, 344-345; Mehmet Şener, "Ebû Mutî' el-Belhî", ***DİA***, X, 194-195.

23 İbnü'l-Esîr, ***el-Lübâb,*** III, 135-136; Zehebî, ***Nübelâ,*** IX, 543-545; Kureşî, II, 56-57; Bezzâzî, s. 487-490; Taşköprîzâde, ***Miftâh,*** II, 256-257; Leknevî, s. 60-61; Sezgin, *GAS*, I, 433; Beşir Gözübenli, "Hasan b. Ziyâd", ***DİA***, XVI, 361-362.

(194/810), daha sonra görevinden ayrıldı. "Lü'lüî" nisbesi inci satımına nispettir. Büyük fakih olmakla birlikte hadis münekkitlerinin genellikle onu sika ravilerden saymamaları, bazı âlimlerce haklı bulunmayarak bu yöndeki tenkitler mezhep taassubuna bağlanmıştır.

Eserleri:

Müsnedu Ebî Hanîfe, *el-Mücerred*, *Edebü'l-Kâdî, Kitâbü'l-Hisâl, Kitâbu Meâni'l-İmân, Kitâbü'n-Nefekât, Kitâbü'l-Harâc, Kitâbü'l-Ferâiz, Kitabü'l-Vesâyâ.*

12. Bişr b. Giyâs el-Merîsî (218/833)

Ebû Abdurrahman Bişr b. Giyâs b. Ebû Kerîme el-Merîsî el-Adevî el-Bağdâdî.[24]

Kısa bir süre Ebû Hanîfe'den ders aldıktan sonra Ebû Yusuf'un derslerine devam etti ve onun önde gelen talebelerinden oldu. Ebû Yusuf'tan aralarında gayri makul görüşler de bulunan çok rivayeti olduğu kaydedilir. Hammad b. Seleme ve Süfyân b. Uyeyne'den de rivayette bulundu. Önceleri takva sahibi mutedil bir kimseydi. Daha sonra felsefe ve kelâma meyletti, Kur'an'ın mahluk olduğunu ileri sürdü. İmâm Şâfiî ile aralarında münazaralar olduğu gibi Ebû Yusuf da onu zemmederdi. Mürcie'den Merîsiyye fırkası ona nispet edilmekte olup birçok âlim kendisini tekfir ederdi. Merîsî nisbesi Mısır'da Merîs köyü veya Bağdat'ta ikamet ettiği Derbü'l-Merîs'le alakalıdır. Vefat ettiğinde 80 yaşlarındaydı.

Eserleri :

Kitâbü'l-İrcâ, Kitâbu'r-Redd ale'l-Havâric, Kitâbü'l-İstitâa, Kitâbu Küfri'l-Müşebbihe, Kitâbü'l-Ma'rife, Kitâbü'l-Vaîd.

---

24 Hatîb el-Bağdâdî, VII, 56-67; İbn Hallikân, I, 277; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ,* X, 199-203; Kureşî, I, 447-450; Leknevî, *a.g.e.,* s. 54; Ahmet Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", *DİA*, VI, 220-221.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HANEFÎ MEZHEBİ

I. ORTAYA ÇIKIŞI VE YAYILMASI

Fetihlerle birlikte gerek cihad gerekse İslamiyet'i tebliğ etme amacıyla binlerce sahâbî çeşitli bölgelere dağılmış, ulaştıkları topraklarda insanlara Kur'an ve sünneti öğretmiş, çevrelerinde ders halkaları oluşmuştu. Yaklaşık bin beş yüz sahâbînin yerleştiği kaydedilen Kûfe bölgesinde de başta Abdullah b. Mes'ûd olmak üzere Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Huzeyfe b. Yemân, Ammâr b. Yâsir, Selmân-ı Fârisî gibi ashabın önde gelenleri bu ilmî faaliyete öncülük etmişlerdi. Ashap arasında Kur'an bilgisiyle tanınan İbn Mes'ûd'un dört bin civarında talebesi olduğu, Hz. Ali Kûfe'ye geldiğinde onun bu faaliyetinden övgüyle bahsettiği kaydedilir. Hz. Ali zamanında Kûfe'nin hilafet merkezi olması bu ilmî gelişmeyi daha da ileri seviyelere taşıdı. Bu değerli sahâbîlerden sonra onların yetiştirdiği Alkame b. Kays, Mesrûk b. Ecda', Amr b. Şürahbîl, Abîde es-Selmânî, Esved b. Yezîd, Şüreyh b. Hâris, Hâris el-A'ver, Süleyman b. Rebîa gibi tâbiîn âlimleri, onların ardından ikinci nesil olarak da İbrâhim en-Nehaî, Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî, Saîd b. Cübeyr, Kasım b. Abdurrahman, Abdurrahman b. Ebû Leylâ, Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Katâde b. Diâme, Hammâd b. Ebî Süleyman, Süleyman b. Mu'temir, Süleyman el-A'meş gibi âlimler miras aldıkları Kur'an ve hadis bilgisini kendi yorumlarıyla daha da zenginleştirdiler ve Emevîler Dönemin'de Medine-i Münevvere yanında Kûfe'nin en önemli ikinci ilim merkezi hâline gelmesine öncülük ettiler. Bu ikinci kuşak tâbiîn âlimleri arasında öne çıkan en önemli şahsiyet İbn Abbas, Ebû Saîd el-Hudrî, Enes b. Mâlik gibi sahâbîlerle görüşerek kendilerinden istifade eden ve bölgedeki ilmî birikimi hazmedip geliştirerek bir sonraki nesle aktaran İbrâhim en-Nehaî olmuştur. Onun

fıkıh alanındaki usûl ve görüşleri, öğrencisi Hammâd b. Ebî Süleyman vasıtasıyla Ebû Hanîfe'ye intikal etmiş, Ebû Hanîfe ve talebeleri üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Sahabe Dönemi'nden itibaren Kur'an ve sünnetten dinî hükümleri çıkarma konusunda, genel olarak hadis rivayetlerine dayanan yaklaşımla Kur'an ve hadis naslarını yorumlama ve benzeri olaylara taşıma konusunda re'ye ağırlık veren yaklaşım olarak iki farklı bakış açısı ortaya çıkmıştı. Bunlardan ilkine Ehl-i Hadis (Ehl-i Hicâz), ikincisine Ehl-i Re'y (Ehl-i Irak) adı verilmiştir.

Bu adlandırma, ilk bakışta, hüküm çıkarma konusunda ilk grubun hadisi, diğerinin re'yi esas aldığını akla getirirse de bunu ilk grubun re'ye hiç baş vurmadığı, ikincisinin de hadisleri ihmal ettiği şeklinde anlamak son derece yanlıştır. Zira İslam ulemâsı Kitap ve Sünnet'in aslî deliller olduğu ve bunlarda açık bir hüküm bulunduğu sürece o hükmün esas alınacağı hususunda görüş birliği içindedir. İki yaklaşım arasındaki farklılık, dinî nasların kaynak olarak kabulü konusunda değil bu nasları sübut ve delâlet açısından değerlendirme ve yorumlama konusundadır. Hiçbir âlim, bir konuda sahih gördüğü bir hadis varken onu bırakıp re'y ile hüküm vermeye yönelemez. Hadis deliline daha çok veya daha az başvurmada en önemli etken, hadislerin sıhhatini kabul şartlarındaki görüş farklılıkları olmuştur. Bir konuda âyet ve hadis bulunmadığında re'y ile hüküm verme de tabiî olarak hemen bütün fakihlerin benimsediği bir yöntemdir. İki grup arasındaki yaklaşım farkı birinin pratikte daha çok hadise, diğerinin daha çok re'ye başvurması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bunda da son derece sade ve homojen bir sosyal hayatın hüküm sürdüğü Medine muhitinin yaşayan sünnet ve hadis rivayeti bakımından daha avantajlı olmasına karşılık birçok farklı din, ırk ve kültürün bir arada bulunduğu, sosyal ilişkilerin daha karmaşık olduğu Kûfe çevresinde hadis malzemesinin azlığı ve hadisleri kabul konusunda daha titiz ve

ihtiyatlı davranma mecburiyeti önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla Irak ulemâsı, diğerlerinin delil kabul ettikleri bazı hadisleri kendi koydukları kabul şartlarına uygun olmamaları sebebiyle almayıp başka rivayetleri benimsemiş, yahut başka hadislerle veya Kur'an naslarıyla çelişkili gördüğü bazı hadislerle amel etmeyip diğer delillere yönelmişlerdir. Bazen de Hicaz bölgesindeki âlimlerin bildiği hadis onlara ulaşmamış olabiliyor, bu sebeple de karşılaşılan yeni poblemlerin çözümünde re'ye başvuruluyordu.

Böylece Irak bölgesinde teşekkül eden fıkhî gelenek ve anlayış, İbrahim en-Nehaî'den (ö. 96/714) itibaren Irak fıkhı (ehl-i re'y) olarak anılmış, gerek yetiştiği çevre gerekse hoca-talebe ilişkisi vasıtasıyla bu ilmî birikim Ebû Hanîfe tarafından tevarüs olunmuş ve daha sonra onun kurucusu olduğu mezheple temsil edilmiştir. Ebû Hanîfe'ye nispet edilen mezhebin teşekkülü ve yayılmasında, miras aldığı bu ilmî birikim yanında öğrencilerinin faaliyeti, görüşlerinin sistematik bir bütünlüğe kavuşturulup yazıya geçirilmesi (tedvin), kadılık-resmî mezhep uygulaması gibi birtakım sebepler etkili olmuştur.[1]

a) Öğrencilerin Faaliyeti. Kendi zamanında Irak fıkhının en önde gelen temsilcisi sayılan Hammâd b. Ebî Süleyman'ın (ö. 120/738) vefatından sonra Ebû Hanîfe bu hocasının yerine ders halkasının başına geçmiş, Kûfe gibi hem birçok farklı kültürün bir arada bulunduğu hem farklı kültürleri temsil eden çeşitli bölgeler arasında köprü konumundaki bir merkezde yaklaşık otuz yıl ders okutmuştur. Onun ders halkasında yer alarak kendisinden fıkıh öğrenen öğrencilerinin sayısının birkaç bine ulaştığı rivayet edilir. Ebû Yusuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Züfer b. Hüzeyl, Hasan b. Ziyâd başta olmak üzere ileri gelen öğrencileri, Irak fıkhının geliştirilip sistemleştirilmesinde önemli rol oynayan müsta-

1 bk. Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 2-9.

kil müctehidlerdi. Bunların yetiştirdiği öğrenciler de özellikle Hârizm, Batı Türkistan, Horasan ve Mâverâünnehir gibi halkının İslamiyet'i yeni benimsediği bölgelere giderek hocalarının görüşlerinin tanınması ve yayılması için faaliyetlerde bulundular. Bazı kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin 800 civarında öğrencisinin isimleri, mensup oldukları bölge ve şehirleri zikredilir.[2] Bu öğrencilerden yarıya yakını Irak bölgesinde (Kûfe, Basra, Bağdat) faaliyet gösterirken önemli bir kısmı gittikleri bölgelerde ders halkaları oluşturarak talebe yetiştirmiş veya kadı olarak görev yaparak Ebû Hanîfe fıkhının tanınmasını ve yayılmasını sağlamıştır.

b) Tedvin Faaliyeti. Hanefî mezhebinin teşekkülü ve yayılmasındaki bir diğer önemli etken de Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin ilmî faaliyetleri sonucu ortaya çıkan fıkhî birikimin daha kendi zamanlarında sistematik bir şekilde düzenlenip yazılmaya (tedvin) başlanmasıdır. Ebû Hanîfe'den önce de bazı âlimlerin fıkhî görüşlerini küçük mecmualarda bir araya getirdikleri bilinmekle birlikte fıkıh, ilk defa Ebû Hanîfe ve talebeleri eliyle daha kapsamlı ve sistemli bir şekilde tedvin edilmiştir. Ebû Hanîfe'nin ictihad seviyesindeki talebelerinden oluşturduğu kırk kişilik bir mecliste fıkhî meseleler tartışılır, ortaya konulan görüşler belirli bir olgunluğa ulaşınca kaleme alınır, aralarında Züfer b. Hüzeyl, Ebû Yusuf, Dâvûd et-Tâî, Esed b. Amr el-Becelî, Yusuf b. Hâlid es-Semtî, Yahya b. Zekeriyya, Ebû Mutî' el-Belhî, Nûh b. Ebî Meryem, Muhammed b. Vehb, Âfiye b. Yezîd gibi seçkin fakihlerin bulunduğu on kişilik bir heyet tarafından tasnif ve tertip edilirdi.[3]

Hanefî fıkhının sistematik bir şekilde düzenlenip kitap hâline getirilmesi hususunda Ebû Yusuf, özellikle Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî en önemli rolü oynamıştır. Ebû

2 bk. Bezzâzî, s. 491-518.

3 Ebû Zehre, s. 194 vd.; Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu*, s. 9-16.

Yusuf'un günümüze ulaşan dört eseri, İmam Muhammed'in "zâhirü'r-rivâye" ve "nâdirü'r-rivâye" eserleri, Hanefî fıkhının ilk kaynaklarını teşkil eder. Ebû Hanîfe ve müctehid öğrencilerinin eserleri, bunların öğrencileri olan İsmail b. Hammâd, Ebû Süleyman el-Cûzcânî, Ebû Hafs el-Kebîr, Bişr b. Gıyâs el-Merîsî, İsâ b. Ebân, İbn Semâa, Bişr b. Velîd el-Kindî, Yahya b. Eksem, Hilâl er-Re'y gibi bir sonraki nesil tarafından diğer bölgelere ulaştırılmış, bu âlimler ayrıca yeni eserler de telif ederek Hanefî fıkhının tedvinine katkıda bulunmuşlardır.

Hanefî fıkhının Irak'la birlikte dünyanın farklı bölgelerinde geniş bir coğrafyada benimsenip yayılmasında doğrudan Ebû Hanîfe ve talebelerinin görüşlerinin derlendiği bu ilk tedvin faaliyeti yanında, daha sonraki mezhep âlimlerinin diğer mezheplerin müntesipleriyle giriştikleri ilmî tartışmalar sonunda yöneldikleri tedvin faaliyeti de etkili olmuştur. Bu tedvin faaliyeti ilkinden farklı olarak daha çok mezhep görüşlerinin müdafaasına ve bu fıkhî birikimin dayandığı usûlü ve gerekçelerini tesbite ağırlık vermiştir.

c) Kadılık ve Resmî Mezhep Uygulaması. Abbasî Halifesi Hârûnürreşîd'in Ebû Yusuf'u devletin mahkemelerinde görev alacak bütün hakimlerin tayininde söz sahibi olan kadilkudatlık (başkadılık) makamına tayin etmesi de Hanefî mezhebinin o günkü İslam coğrafyasında tanınmasına ve yayılmasına hizmet etmiştir.

Ebû Yusuf'un, on altı yıl süren kadılık ve kâdılkudâtlığı süresince, kadı tayininde kendisiyle birlikte hocası Ebû Hanîfe'nin danışma ve ilim meclisinde yer alan, dolayısıyla yakından tanıdığı kimselere öncelik vermesi, özellikle mezhep kavramı ve bir mezhebe bağlılığın henüz tam olarak ortaya çıkmadığı bir dönemde son derece tabiidir. Onun bu uygulaması, esas olarak kendi mezhebini yayma amacı taşımasa da sonuçta ve özellikle halkı yeni Müslüman olan bölgelerde Hanefî mezhebinin tanınıp yayılmasını kolaylaş-

tırmıştır. Kadıların bu konuda oynadıkları rol, kendi mezheplerini bölge halkına empoze etmek şeklinde değil temsil ettikleri Irak fıkhının usûl ve ahkâmını tanıtıp yaymalarından ibaret olmuştur. Ebû Yusuf'un yaptığı görevlendirmeler yanında Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin büyük bir kısmı da daha önce Irak'ın Kûfe, Basra, Bağdat, Vâsıt, Rakka şehirleri yanında Merv, Rey, Horasan, Belh gibi o günkü İslam coğrafyasının değişik bölge ve merkezlerinde kadılık yapmışlardır.

Ebû Yusuf'la başlatılan kâdılkudâtlık uygulaması özellikle Irak'ın doğusundaki İslam coğrafyasında Hanefî mezhebinin yayılmasına hizmet ederken Abbasîler ve daha sonra Zengîler, Eyyûbîler ve Memlükler Dönemlerinde Suriye ve Mısır'a tayin edilen Hanefî kadıların da katkısıyla mezhep bu bölgelerde de belirli seviyede tanınıp benimsenmiştir.

d) Diğer Sebepler

Yukarıda anılanlar yanında herhangi bir mezhebin bir çevrede tanınıp yayılmasında etkili olan başka sebepler de vardır. Bu etkenler arasında cami ve medreselerde yürütülen eğitim ve öğretim faaliyeti, mezhebin doğup geliştiği merkez, bu merkezin hac güzergahı veya bölgeler arası ulaşımda sahip bulunduğu konum ve nihayet söz konusu mezhebin fıkhî düşünce ve yaklaşımı ile bir bölgede hakim sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasal şartların birbiriyle uyumu anılabilir.

Geçmişte duruma göre aylar ve hatta yıllar süren hac yolculuklarının özellikle ulemâ ve ilim talebeleri için aynı zamanda bir bilgi alışverişi, eğitim ve öğretim imkânı sağlaması, yolculuk güzergahı üzerinde bulunan mezhep merkezlerinin bir bakıma kendi hinterlandları sayılan bu bölgeler üzerinde etkisini artıran bir faktör olmuştur. Bu açıdan bakıldığında Hanefî mezhebinin doğduğu Irak'ta belirli ölçüde taraftar bulması tabiî bir sonuç olduğu gibi Irak bölgesinin İslam coğrafyasının doğu bölgelerinden hac için Hicaz'a gelenlerin yolu üzerinde bulunması da Hanefî mezhebinin bu

bölgelerde yayılmasında önemli ölçüde etkili olmuştur. Nitekim Kuzey Afrika'dan hac için gelenlerin Hicaz'da ilk uğrak yerlerinin Medine olması da bu bölgede Mâliki mezhebinin yayılmasına belirli ölçüde etken teşkil etmiştir.

İçinde bulunduğu sosyo-kültürel şartlar, hayat tarzı, örf ve adetler de bir toplumun belirli bir fıkıh mezhebine yönelmesinde önemli rol oynamıştır. Bu bakımdan Orta Asya, Hindistan, Kafkasya, Anadolu, Balkanlar gibi yeni fethedilen bölgelerin Arap olmayan toplulukları, farklı kültürlerin bir arada yaşadığı bir çevrede teşekkül eden Hanefî mezhebini kendi sosyal yapılarına daha uygun bularak benimsemiş olmaları doğaldır. Aynı şekilde, Hicaz-Arap toplum yapısını yansıtan Mâliki mezhebi de benzer bir sosyal yapının hakim olduğu Kuzey Afrika'da rağbet görmüştür.

II. YAYILDIĞI COĞRAFYA

İmam Ebû Hanîfe, talebeleri ve onların talebelerinin öğretim ve tedvin faaliyeti, Abbasî Devleti'nin kâdılkudâtlık ve resmî mezhep uygulaması başta olmak üzere yukarıda anılan çeşitli etkenlerin sonucu Hanefî mezhebi Irak bölgesinde teşekkül etmesinin ardından Orta Asya ve Hint alt kıtasının çeşitli bölgelerinde benimsenip yayılmıştır.

Türkler X. yüzyıldan itibaren tedricen kitleler hâlinde Müslümanlığı kabul ettikleri zaman, önce Mâverâünnehir'deki Sünnî İslam çevreleriyle temasta bulunduklarından bölgede en yaygın mezhep olan Hanefîliği benimsemişlerdir. Bu yüzden bazı Türk grupları ve devletleri müstesna, tarihte kurulan Türk devletlerinde idareciler, tabii olarak halkın çoğunluğunu göz önünde bulundurmuş ve dinî siyasetlerini bu çoğunluğun tercihleri istikametinde belirlemişlerdir. Mâverâünnehir'de Karahanlılar Dönemi'nde (225-608/840-1212) Hanefî mezhebi en parlak devrini yaşamış, Kur'an-ı Kerim Türkçeye ilk defa Karahanlılar Devri'nde tercüme

edilmiştir. Bu tarihî gelişmenin tabii bir neticesi olarak Ortaasya'dan Anadolu'ya gelen Türk topluluklarının büyük çoğunluğu Hanefî mezhebine mensuptu. Doğu ve göneydoğu bölgelerinde daha önce yerleşen Şâfiî mezhebi hariç tutulursa Anadolu'da Hanefî mezhebi dışında öteki Sünnî mezhepler yayılmamış, zaman zaman Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine mensup âlim ve mutasavvıfların gidip gelmelerine, hatta belli zamanlar Anadolu'da yaşamalarına rağmen belli çevrelerin dışına çıkamamaları veya uzun müddet kalamamaları sebebiyle bu mezhepler yerleşme ortamı bulamamışlardır.

Büyük Selçuklular (431-552/1040-1157), Ortadoğu'dan Ortaasya'ya kadar geniş bir coğrafyada hükümran olarak İslam dünyasının siyasî liderliğini ele aldıktan sonra içte Şiî Fâtımîler, dışta Bizanslılarla mücadele etmeyi temel ilke kabul etmişlerdi. Şiî Fâtımîlere ve Büveyhilere karşı Sünnîliğin hâmisi olmuşlardı. Diğer Türk hükümdarlarının çoğu gibi Selçuklu sultanları da Hanefî mezhebini tercih etmişlerdi. Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey Nîşâbur, İsfahan, Hemedan gibi bu mezhebin nispeten az tanındığı yerlere Hanefî kadı ve imamlar tayin etmiş ve ülke genelinde mezhebin güçlenmesinde önemli rol oynamıştır. Selçuklular 1055'te Bağdat'ı ele geçirdiklerinde, vefat eden Şâfiî âlimi İbn Mâkûlâ'nın yerine Hanefî âlimi Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî'yi kâdılkudâtlığa tayin etmişlerdi. Hanefî mezhebinin asıl yayılma sahası Belh, Rey, Buhara, Semerkant, İsbîcâb ve Nîşâbur gibi Horasan ve Mâverâünnehir'in önemli şehirleri olmakla birlikte Dâmegânî'nin otuz yıl süren görevi sırasında (447-478/1056-1085) Hanefî mezhebi Anadolu'nun güney sınırı olan Irak bölgesinde de güçlenmiş ve yayılmıştır. Bir diğer büyük Sünnî mezhep olan Şâfiîlik daha çok Hicaz ve Mısır'da yayılmakla birlikte sonraları Suriye ve Irak bölgelerinde de etkin bir konuma gelmiştir. Şâfiîlerin bu bölgelerde Hanefîlerle beraber fetvâ ve öğretim işlerini paylaşmaya başlamaları Selçuklular Dönemi'ne denk gelir. Fâtımîler'in açmış olduğu

Ezher Medresesinden yetişen Şiî-Bâtınî dâîlerin çalışmalarına karşı Selçuklular, Nizâmiye Medreselerini inşa ettirmişlerdir. Şiîlik propagandaları Hicaz ve Suriye gibi halkı Arap olan bölgelerde yaygın olduğu için Hanefî Selçuklular, Arap topluluklarının daha çok benimsediği Şâfiî mezhebi esaslarına göre eğitim yapan bu medreseleri açarak Şiî propagandalarını etkisiz hâle getirmeyi amaçlamıştır. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Ebû İshak eş-Şîrâzî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî, İmam Gazzâlî, İlkiyâ el-Herrâsî ve Muhammed b. Yahyâ en-Nîsâbûrî gibi şahsiyetler bu medreselerde müderrislik yapmıştır.[4]

Zengî Hükümdarı Nûreddin Mahmud Zengî'nin Hanefî mezhebinin Suriye ve Mısır'da yayılmasında önemli katkısı olmuş, bu mezhep fıkhının öğretildiği medreselerin sayısını artırıp doğu bölgelerinden Hanefî âlimler getirtmiş, Selâhaddîn-i Eyyûbî de Kahire'de Hanefîler için bir medrese açmış ve VII. (XIII.) yüzyılın ortalarına doğru Hanefîlik bu bölgede diğer iki fıkıh mezhebi kadar güçlenmiştir. Fakat Eyyûbîler VI. (XII.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kahire'de kâdılkudâtı Şâfiî âlimlerinden tayin etmişler, Suriye'de de Şâfiîler'e özel himaye göstermeleri sebebiyle hem eğitim-öğretim imkânları hem müntesip sayısı bakımından Hanefîlik ikinci sıraya gerilemiştir.[5] Memlükler Devri'nde de bu eğilim devam etmiş, Kahire'de kâdılkudâtlığa dört mezhepten de tayin

4 Hanefî mezhebinin yayılmasında Selçukluların rolü hakkında geniş bilgi için bk. Adem Arıkan, "Büyük Selçukluların Hanefîlere Destekleri ve Irak Selçukluları Sultanı Mesud'un Faaliyetleri", *Araşan Sosyal Bilimeler Estitüsü İlmî Dergisi*, sy. 5-6, Bişkek 2008, s. 153-164.

5 Zengîler ve Eyyûbîler devrinde Hanefî mezhebinin Suriye'de yayılışı konusunda bk. Daniella Talmon-Heller, "Fidelity, Cohesion and Conformity Within Madhhabs in Zangid and Ayyubid Syria", ***The Islamic School of Law: Evolution, Devolution and Progress***, ed. Peri Bearman, Rudolph Peters, Frank E. Vogel, Cambridge 2005, s. 94-116.

yapmakla birlikte Hanefî başkadı rütbe bakımından Şafiî başkadıdan sonra yer almıştır. Dört mezhepten kâdılkudât tayin usûlü Memlûk Sultanı Baybars Dönemi'nde Kahire yanında Dımaşk'ta da uygulamaya konulmuştur. Kadılık ve resmî mezhep uygulaması daha sonraları Selçuklular ve Osmanlılar zamanında da gelişerek devam etmiş, Hanefî mezhebinin tanınıp yayılmasının belli başlı etkenlerinden biri omuştur.

Selçuklular Anadolu'ya geldiklerinde bölgede Şâfiîlik en yaygın mezhepti, başkent Konya'daki medreselerin çoğunda da Şâfiî ve Eş'arî mezheplerine göre tedris yapılıyordu. Fahreddin er-Râzî'nin birçok talebesi Konya, Malatya ve Sivas gibi şehirlerde faaliyette bulunuyordu. Bu üç şehirde kadılık yapan Sirâcüddin el-Urmevî Şâfiî idi. Sadredin Konevî başta Muhyiddin İbnü'l-Arabî olmak üzere önce Mâlikî âlimlerden ders almakla birlikte sonra Eş'ari ve Şâfiî mezhebinde karar kılmıştır. Özellikle Moğol istilasıyla birlikte Mâveraünnehir bölgesinden Hanefî ve Maturidi Müslümanların gelmesiyle birlikte Anadolu'da mezhep dengesi Hanefîlik lehine değişmiş ve zamanla en yaygın mezhep hâline gelmiştir, Şâfiîlik ikinci sıraya düşmüştür. XI. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'da kurulan devletlerin (Anadolu beylikleri) hepsi tıpkı Büyük Selçuklular gibi, çeşitli tarihî ve kültürel âmiller sebebiyle Sünnîliği benimseyip siyasî ve sosyal hayatta ona bağlı kaldılar. Siyasî ve içtimaî açıdan Anadolu Selçuklu Devleti ve Beylikler'in tabii bir devamı olarak tarih sahnesine çıkan Osmanlı Devleti de kuruluş aşamasından itibaren hem kültürel coğrafya hem toplumsal yapının talebine uygun biçimde Sünnî Hanefî mezhebine bağlı kalmıştır. Devletin takip ettiği denge siyaseti sayesinde din ve mezhep farklılıkları toplumsal bir çatışma sebebi olmaktan çıkarılmış ve hem farklı din mensupları arasında hem aynı din içinde farklı mezhep ve tarikat mensuplarının birlikte yaşamaları için bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Osmanlı toplumunda esas olarak Sünnî anlayış hâkim olmuş ve devletin kurumsal yapısı da

buna göre şekillenmiştir. Mahkeme uygulamaları, medrese müfredatı ve dinî kurumlar ağırlıklı biçimde Sünnî-Hanefî anlayışına göre düzenlenmiştir.

Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar Hanefî mezhebini benimsemekle birlikte XVI. yüzyıla gelinceye kadar bu mezhep lehine sınırlayıcı resmî bir yaklaşım sergilenmemiş, bu dönemden itibaren kadı ve müftülerin Hanefî mezhebine göre hüküm verme mecburiyeti de esasen Hanefî kadılarla ilgili olup Şâfiîlerin yaşadığı bölgelerle alakalı değildir. Nitekim Mekke, Medine, Halep, Kudüs, Kahire gibi halkın önemli bir kısmının diğer mezheplere mensup olan yerlerde yönetici statüsündeki bir Hanefî başkadının başkanlığında diğer mezheplerden de kadılar ve müftüler tayin edilmiş ve her mezhep mensubunun kendi mezhebinin hükümlerine göre amel etmesi imkânı sağlanmıştır. Selçuklu ve Osmanlılardaki bu uygulama Hanefî mezhebinin yayılmasına hizmet etmiş olsa da bu devlet yöneticilerinin doğrudan bu mezhebi ülke genelinde hâkim kılma gibi bir amaç taşıdıkları anlamına gelmez. Bu resmî mezhep uygulaması, diğer İslam ülkelerinde de görüldüğü üzere esas olarak bölgede çoğunluğu teşkil eden halkın mezhebini göz önüne almak, dolayısıyla sosyal ihtiyaç ve taleplerle ilişkilidir.[6]

Hindistan'da hüküm süren Gazneliler (963-1186), Delhi Sultanlığı (1206-1526), Bâbürlüler (1526-1858) gibi Türk devletlerinin hemen hepsi Hanefî mezhebini benimseyip desteklediklери için bugün Pakistan ve Bangladeş'le birlikte bu ülkede Müslümanların büyük çoğunluğu Hanefî mezhebine mensuptur. Tarih boyunca da bu muhitte dinî eğitim ve öğre-

6 Hanefîliğin Osmanlılarda resmi mezhep olarak uygulanması konusunda bk. Rudolph Peters, “What Does it Mean to be an Official Madhhab? Hanafism and the Ottoman Empire”, *The Islamic School of Law: Evolution, Devolution and Progress*, ed. Peri Bearman, Rudolph Peters, Frank E. Vogel, Cambridge 2005, s. 147-158.

tim, yargı, idarî ve sosyal hayat Hanefî mezhebi hükümlerine göre düzenlenmiştir. Hint-Türk devletlerinde fiilen yürürlükte olan İslam adlî ve idarî sistemine esas teşkil eden, İngiliz hâkimiyetine girinceye kadar Hindistan'da İslam hukukunun uygulanmasında en önemli kaynak olan ve bu sebeple İngiliz mahkemelerince de itibar gören ***el-Fetâva'l-Hindiyye***, Şah Cihan'ın Hindistan'da elli yıl kadar saltanat süren oğlu Sultan Evrengzîb Âlemgîr'in (1658-1707) emriyle Burhânpûrlu Şeyh Nizâm (ö. 1090/1679) başkanlığında oluşturulan bir âlimler heyetinin ortak çalışmasıyla 1664-1672 yılları arasında hazırlanmştır.

Hanefî mezhebinin en az tanındığı ve yayıldığı bölgeler Kuzey Afrika ve Endülüs'tür. Başlangıçta Endülüs'te Mâlikîler yanında Hanefî mezhebi de yaygın olmakla birlikte zamanla Mâlikî mezhebi resmi himaye görürken Hanefî mezhebi zayıflamıştır. Bu arada Hanefî mezhebinin Sicilya'da güçlü olması dikkat çekicidir. Kuzey Afrika'da Hanefî mezhebini ilk defa Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Abdullah b. Ferruh'un (ö. 175/791) tanıttığı, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin eserlerinin Mâlikî fıkhının tedvininde de önemli rol oynayan Kayrevan kadısı Esed b. Furât tarafından yayıldığı kaydedilir. Hanefî mezhebi V. (XI.) yüzyılın başlarına kadar Kuzey Afrika'da bir ölçüde yaygın olmakla birlikte bölgede giderek Mâlikîlik hâkim duruma gelmiştir. Ancak Osmanlı hakimiyetinin kurulmasıyla birlikte bölgede yaygın olan Mâlikî mezhebi yanında Hanefî mezhebi resmi olarak himaye görmüş ve belirli seviyede müntesibe sahip olmuştur. Askerlerin yanı sıra Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgelerinden gelen göçmenlerle Hanefîler'in sayısı artmış, cami ve medreselerde Hanefî fıkhı öğretimi başlamış, Tunus'ta başlangıçtan XX. yüzyılın ortalarına kadar Durgûs (Turgut), Bârûdî, Hôca, Bayram (Beyârime) gibi tanınmış Hanefî ulemâ ailelerinden birçok şahsiyet başmüftülük yapmıştır. II. Muhammed Bayram (1749-1831) *Manzûme fi'l-Müftîn el-Hanefiyye bi-Tûnis* adlı eserinde aynı

zamanda kadılık da yapan Ramazan Efendi'den (1020/1611) kendisine kadar Türk Dönemi'nde Tunus'ta görev alan yirmi bir Hanefî müftünün biyografisine yer vermiştir.[7]

Bugün dünya Müslümanlarının yarıdan fazlası Hanefî mezhebine mensup olup Türkiye, Balkanlar, Bosna-Hersek, Tacikistan, Afganistan, Horasan, Belûcistan, Hindistan, Pakistan ve Bangladeş ile Kırım, Azerbaycan, Kafkasya, Kazan, Ufa, Ural, Sibirya ve Türkistan Türkleri ayrıca Ukrayna, Tibet, Çin, Mançurya, Japonya, Myanmar (Burma), Siyam (Tayland), Nepal, Moritus gibi ülkelerde yaşayan Müslüman nüfus çoğunlukla Hanefî'dir. Etiyopya, Suriye ve Irak gibi ülkelerde hatırı sayılır bir oranda Hanefî nüfus mevcut olup Yemen, Hicaz, Mısır, Filistin, Zengibar, Singapur, Sri Lanka, Cezayir ve Tunus'ta Hanefîlerin sayısı oldukça azdır.

III. USÛLÜ

Mezhep imamlarının usûl ve görüşlerinin şekillenmesinde şahsi mizaç ve temayülleri yanında, yetiştikleri dönem ve bölge şartlarının, çevrede hakim re'y ve ictihad anlayışlarının belli bir etkisi olduğu şüphesizdir. Ebû Hanîfe'nin fıkhî yaklaşım ve görüşlerinde de dönemindeki Irak re'y ekolünün temsilcisi sayılan İbrâhim en-Nehaî ve Hammâd b. Ebî Süleyman'ın etkisi görülür. Ancak ilk dönemde hocası Hammâd ve dolayısıyla İbrâhim en-Nehaî'nin re'y çizgisine büyük ölçüde bağlı kalmışsa da hocasının vefatından sonra çeyrek yüzyılı geçen bir süre içinde Ehl-i hadis mensuplarıyla da ilişki kurmuş, Harameyn ve Ehl-i beyt âlimlerinden faydalanmış, böylece farklı temayül ve bakış açılarını kendi şahsında mezcetme imkânı bulmuştur. Bulunduğu bölgenin, sade bir hayatın yaşandığı Hicaz bölgesinden farklı olan kozmopolit sosyal ve kültürel yapısı da usûl ve ictihadlarının bu vakıaya uygun bir çerçeve içinde şekillenmesinde müessir olmuştur.

7 Muhammed İbnü'l-Hoca, s. 211-217.

Ebû Hanîfe'nin ictihad yöntemi onun şu sözünde özetlenir: "Biz önce Allah'ın kitabında olanı alırız. Onda bulamazsak Hz. Peygamber'in sünnetine bakarız. Orada da bir şey bulamazsak ashabın ittifak ettiğini benimseriz, ihtilâf etmişlerse dilediğimizin görüşünü alırız. Başkalarının görüşlerini onlara tercih etmeyiz. Ancak Hasan-ı Basrî, İbrâhim en-Nehaî, Saîd b. Müseyyeb gibi tâbiîn âlimlerine gelince onların ictihadlarına bağlı kalmayız. Onlar gibi biz de ictihadda bulunuruz. Aralarında müşterek illet bulununca bir hükmü diğerine kıyas ederiz."[8] Dolayısıyla o, hüküm çıkarırken sırasıyla Kitâb, Sünnet ve ashabın ittifakını (icma) esas almış, ashabın ihtilaf ettiği durumlarda bu görüşlerden daha sahih bulduğunu benimsemiş, sıra daha sonraki tâbiîn âlimlerine gelince bir müctehid olarak kendisini onların görüşlerine bağlı görmemiş, kendi nazarında kuvvetli gördüğü delile göre hüküm vereceğini belirtmiştir. Kitap, sünnet ve icmada hükmü bulunmayan konularda kıyas, istihsan, örf gibi delillerle hareket etmiştir. Aslında aslî şer'î deliller arasındaki öncelik sıralamasında Hanefî mezhebiyle diğer mezhepler arasında kayda değer bir görüş ayrılığı yoktur.

Doğrudan vahye dayandığı ve tevâtür yoluyla nakledildiği için Kur'an-ı Kerim'in sübutunda hiçbir şüphe bulunmamaktadır; dolayısıyla Kitab'ın birinci derecede dinî bilgi ve hüküm kaynağı olduğunda fakihler arasında görüş birliği vardır. Sünnet, diğerleri gibi Hanefî mezhebinde de kitaptan sonra ikinci sırada yer alan şer'î delildir. Fukahanın çoğunluğu sübut bakımından (rivayet yönüyle) sünneti mütevâtir ve âhâd şeklinde iki kısma ayırırken Hanefîler, bu ikisi arasında meşhur sünnet diye üçüncü bir kategoriye yer verirler. Mütevâtir sünnetin kesin bilgi ifade ettiği, hem itikad hem amel konusunda kesin delil olduğunda fakihler arasında gö-

8 Saymerî, s. 10; İbn Ebi'l-Avâm, s. 97-98; Mekkî, I, 73-74; İbn Hacer el-Heytemî, s. 26-27; Ebû Zehre, s. 239-230; Pekcan, s. 134; Duman, s. 86.

rüş birliği vardır. Hanefîlere göre meşhur sünnet, kesin bilgi ifade etmemekle birlikte kesine yakın bilgi veya tatmin edici bilgi (ilmu't-tuma'nine) sağlar. Onlar da dahil İslam âlimlerinin çoğunluğu âhâd sünnetin (haber-i vâhid) ilim değil zan ifade edeceği görüşündedir; dolayısıyla itikadî konularda delil teşkil etmemekle birlikte amelî husularda belli şartlarda delil olarak değerlendirilmesi ve kendisiyle amel edilmesi gerekir. Hadislerin büyük bir kısmının âhâd yolla rivayet edilmiş olması, rivayet zincirindeki kopukluk veya râvilerle ilgili tenkitler, hadislerin metinlerinde farklı anlamaya müsait ifadelerin bulunması gibi sebeplerle hadisin kabulü, hadisle amel ve hadise aykırı ictihadda bulunma konusunda farklı yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Hanefîler, sahih bir hadisin varlığı ve onunla çelişen daha kuvvetli başka bir delil bulunmaması hâlinde bu hadisle amel etmiş, hadisle kıyas çatıştığında kural olarak hadisi tercih etmişler, ancak hadisleri kabul ve yorumlama konusunda diğer ulemâdan farklı birtakım şartlar ileri sürmüşlerdir. Hanefî mezhebinde haber-i vâhidin delil olarak kabul edilmesi için Kitab'a ve mâruf sünnete aykırı olmaması, onu Hz. Peygamber'den nakleden râvinin bu rivayete aykırı bir amelde bulunmamış veya fetvâ vermemiş olması, haber-i vâhidin günlük hayatta sıkça karşılaşılan ve dolayısıyla toplum içinde kalabalık bir kesim tarafından bilinmesi gereken bir konuda olmaması, nakleden râvi fakih değilse haber-i vâhidin kıyasa ve şer'î esaslara aykırılık taşımaması gibi şartlar ileri sürülmüştür. Diğer mezhep fakihleri ve hadisçiler ileri sürdükleri bu şartlar sebebiyle Ebû Hanîfe ve talebelerini hadislere fazla önem vermemekle itham etmişlerdir. Ancak bulundukları bölgenin çeşitli ırk, din ve kültürleri barındıran kozmopolit özelliği ve sosyal ilişkilerin daha karmaşık olması yanında Mekke ve Medine'ye nispetle sünnet malzemesinin azlığı onları hadislerle amel konusunda daha titiz davranmaya sevk etmiştir. Ebû Hanîfe'nin hadisle amel konusunda daha titiz davranmasının bir diğer

sebebi de yaşadığı bölgede hadis uydurma faaliyetinin yaygın hâle gelmiş olmasıdır. Bu sebeple onun kıyası nassa tercih ettiğine, haber-i vâhidle amel etmediğine, hadis bilgisinin az olduğuna dair ithamlar yapılmışsa da bunlar ya yanlış anlamadan veya mezhep taassubundan kaynaklanan iddialardan ibarettir. Ebû Hanîfe bir konuda fetvâ verip de kendisine bu görüşe aykırı sahih bir hadis haber verildiği zaman tereddüt etmeden onu esas alarak kendi ictihadından vazgeçmiştir. O, mürsel hadisleri de delil olarak kullanmıştır. Ebû Hanîfe'nin, yarısı hocası Hammâd'dan yarısı diğer hocalarından olmak üzere 4000 hadis rivayet ettiği, delil olarak kullandığı hadisleri kırk bin rivayet arasından seçtiği kaydedildiği gibi[9] onun ictihadlarında esas aldığı hadisleri tespit ve değerlendirmek üzere eserler kaleme alınmıştır.[10]

---

9 Mekkî, I, 84-85; Ünal, s. 61; Ebû Hanîfe'nin hadis konusundaki yetkinliği, yaklaşımı ve hizmeti, kendisine bu konuda yöneltilen eleştiriler konusunda geniş bilgi için bk. İ. Hakkı Ünal'ın bibliyografyada anılan kitap ve makalesi; Mehmet Özşenel, "Hadiste İlk Musannifler ve Ebû Hanîfe'nin Tasnifteki Rolü", *Akev Akademi Dergisi*, XII/34, 2008, s. 191-202; Metin Yiğit, *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet*, İstanbul 2009; a. mlf., "İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 19, 2012, s. 69-114; Kîlânî Muhammed Halîfe, *Menhecü'l-Hanefiyye fî Nakdi'l-Hadîs*, Kahire 1431/2010; Adnan Ali el-Hıdr, *el-Müvâzene Beyne Menheci'l-Hanefiyye ve Menheci'l-Muhaddisîn fî Kabûli'l-Ahâdîsi ve Reddihâ*, Dımaşk 1431/2010; Abdülmecîd et-Türkmânî, *Dirâsât fî Usûli'l-Hadîs alâ Menheci'l-Hanefiyye*, Dımaşk 1433/2012; İshak Emin Aktepe, "Ebû Hanîfe ve Ehl-i Hadisin Sünnet Anlayışlarındaki Temel Farklar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 19, 2012, s. 115-130; Ataullah Şahyar, "Ehl-i Hadis Tarafından Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Tenkitler", *Journal of Islamic Research*, VI/1, 2013, s. 6-21.

10 Bunlardan şu eserler anılabilir: Tahâvî *Meâni'l-Âsâr* (I-II, Leknev 1300-1302; Kalküta 1375; nşr. Muhammed Zührî en-

Fukahanın çoğunluğuyla birlikte sahâbe icmâının kesin ve bağlayıcı bir delil olduğunu kabul eden Hanefîler, diğer mezheplerden farklı olarak, bir dönemdeki bütün müctehidlerin görüşlerini tek tek açıklamalarıyla meydana gelen sarih (azimet) icmâ yanında bir veya birkaç müctehidin görüşünü açıklayıp bunun diğer müctehidler arasında yayılması ve yeterli bir düşünme zamanı geçtiği hâlde herhangi bir muhalefetin gösterilmemesiyle teşekkül etmiş sayılan sükûtî (ruhsat) icmâyı da delil kabul ederler.

Hanefîler bir meselede ashaptan farklı görüşlerin nakledilmesi durumunda kendi ictihad anlayışları doğrultusunda bunlardan birinin tercih edilebileceğini, ancak hepsine aykırı bir görüşün ileri sürülemeyeceğini savunurlar. Bir sahâbîye ait görüşün ashab arasında yaygınlık kazanması ve buna aykırı bir kanaatin bilinmemesi hâlinde Hanefîlerin çoğunluğu bu görüşü de bir tür icmâ sayarak delil kabul eder. Bir sahâbî sözünün ikinci nesil arasında, yani Tâbiîn Dönemi'nde yaygınlık kazanması durumunda, eğer akıl ile kavranamayacak taabbüdî bir konuda ise sahâbînin bunu kendiliğinden ileri sürmesinin söz konusu olamayacağı ve dolayısıyla Hz. Peygamber'den duymuş olması gerektiği fikrinden hareket-

---

Neccâr ve Muhammed Seyyid Câdelhak, I-IV, Kahire 1386-1388/1966-1968; Beyrut 1399-1414/1979-1994; nşr. İbrâhim Şemseddin, Beyrut 2001) ve ***Müşkilü'l-Âsâr*** (nşr. Şuayb el-Arnavût, ***Şerhu Müşkili'l-Âsâr***, I-XVI, Beyrut 1408/1987, 1415/1994); Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî ***Ukûdü'l-Cevâhiri'l-Münîfe fî Edilleti Mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe*** (I-II, İskenderiye 1292; nşr. Abdullah Hâşim el-Yemânî el-Medenî, Medine 1382/1962; nşr. Vehbî Süleyman Gâvecî el-Elbânî, I-II, Beyrut 1406/1985); Zafer Ahmed et-Tehânevî ***İ'lâü's-Sünen*** (Karaçi 1414-1415/1993-1994; nşr. Halîl el-Meys, Beyrut 1421/2001). Muhammed Abdullah b. Müslim el-Behlevî, ***Edilletü'l-Hanefiyye Mine'l-Ahâdîsi'n-Nebeviyye ale'l-Mesâili'l-Fıkhiyye (el-İbâdât)***, Dımaşk 1428/2007.

le ulemânın çoğunluğu gibi Hanefîler de bunu delil kabul ederler.[11]

Şer'î hükümlerin ana kaynakları sayılan Kitab, sünnet, icmâ ve bir dereceye kadar sahâbî sözü yanında kıyas, istihsan, sedd-i zerâi, ıstıshab, örf ve âdet, şer'u men kablenâ (bizden önceki ümmetlerin tabi oldukları hükümler) gibi şer'î bir hükme ulaşmada izlenen yöntemler veya kaynaklardan hüküm çıkarma metotları da Hanefî usûlünde önemli yere sahiptir. Başta Ebû Hanîfe olmak üzere Hanefî imamlarının "hakkında açık hüküm bulunmayan bir meselenin hükmünü, aralarındaki ortak özelliğe (illet) dayanarak hükmü açıkça belirtilen meseleye göre belirlemek" şeklinde tanımlanan kıyası büyük bir maharetle kullandığı bilinmektedir. Ebû Hanîfe'nin hem mürsel ve zayıf hadisi kıyasa tercih ettiği, bunlar varken kıyas yapmadığı, hem bazı müsned ve sahih hadisleri kıyas sebebiyle terk ettiği şeklinde birbirine zıt iki yaklaşımla itham edildiği görülür. Bu durum kıyas kavramının Hanefî literatüründe iki farklı anlamda kullanılmasıyla ilgilidir. Söz konusu tespitin veya iddianın ilk kısmında sözü edilen, yukarıda tanımı verilen kıyas (usûl kıyası, fukaha kıyası) olup ikincisi İslam hukukunun naslardan veya cüz'î hükümlerden çıkarılan temel prensipleri ve genel kuralları anlamındaki kıyastır (asl, kâide). Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin şer'î deliller hiyerarşisinde Kitab, sünnet ve icmâdan sonra gelen kıyası (usûl kıyası) sünnete tercih etmemesi ve zan ifade eden haber-i vâhidi delil olarak kabülde daha güçlü naslardan çıkarılan genel kurallara (kıyas: kâide) aykırı olmamasını şart koşması tenkit değil takdir edilmesi gereken bir yaklaşımdır. Nitekim İmâm Mâlik de haber-i vâhidi delil olarak almak için Medine halkının uygulamasına aykırılık taşımamasını gerekli görmüştür.

11 Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Musa Günay, "İmam Ebû Hanîfe'nin Sahâbî Kavli ile İlgili Görüş ve Uygulamaları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII/29, 2013, s. 120-141.

Ebû Hanîfe istihsan delilini de büyük bir maharetle kullanmış ve bu konuda da haksız eleştirilere maruz kalmıştır. Kaynaklarda “bir meselede daha kuvvetli bir sebebi göz önüne alarak benzeri meselelerde kabul edilen hükmü vermekten vazgeçmek”; “kıyası terk edip insanlar için en uygun olanı almak” vb. şekillerde tarif edilen istihsan bazı özel gerekçelere istinaden açık kıyastan (akla ilk gelen kıyas) veya genel ve yerleşik kuraldan ayrılıp olayın özelliğine uygun çözüm bulmayı ifade eder. İstihsanın tanımında geçen “kıyas” da yukarıda işaret edilen iki farklı anlamda kullanılmıştır. Bir meselenin şer’î hükmünü tespite çalışırken o meselenin benzerinde uygulanıp da akla ilk gelen çözümden (usûl kıyası) veya o meselenin benzerlerinde izlenen genel kuraldan (kıyas: asl, kâide) vazgeçerek hukukun amacına daha uygun bulunan başka bir hüküm verilmesi ancak icmâ, zaruret, örf, maslahat, gizli kıyas (biraz derinlemesine düşündükten sonra akla gelen kıyas) gibi özel ve daha kuvvetli görünen bir delile dayanılarak uygulanan bir yöntemdir. Dolayısıyla benzer olaylara uygulanan bir çözümün yeni bir meseleye aynen uygulanması hâlinde İslam hukukunun amaçları, adalet ve hakkaniyet ölçülerine aykırı bir sonuçla karşılaşılacağı kanaati belirirse ondan vazgeçip olayın kendine has şartlarına uygun başka bir çözüme gidilmesi daha doğru bir tercihtir. Hanefîler bu sayede, değişen hayat şartları ve toplumun ihtiyaçları karşısında dinin temel ilke ve amaçlarına uygun yeni çözümler üretme imkânı bulmuşlardır. Şer’î bir hüküm elde etme yöntemi olarak istihsan, Hanefîlerden başka Mâlikî, Hanbelî ve Zeydiyye âlimleri tarafından da kabul görmüş; hatta İmam Mâlik’ten “İlmin onda dokuzu istihsandır.” sözü nakledilmiştir. Özellikle İmam Şafiî’nin istihsanı kullananlara sert eleştiriler yönelterek bu yöntemi dinde kendiliğinden hüküm koyma şeklinde değerlendirmesinin temelinde istihsanı “şer’î bir mesnede dayanmadan heva ve hevese göre hüküm verme” şeklinde anlamasının yattığı anlaşılmaktadır.

Diğer fıkıh mezhepleri gibi Hanefî usûlünde “selim (sağlıklı) akıl sahibi insanlarca mâkul görülen ve öteden beri tekrarlanarak ruhlara yerleşmiş bulunan şeyler (olay, hâl ve davranışlar)” diye tanımlanan örf ve âdet, müstakil bir delil olmaktan çok tâli bir kaynak olarak değerlendirilmiş ve belirli şartlar çerçevesinde delil kabul edilerek gerektiğinde onunla nas tahsis edilmiş veya kıyas terk edilmiştir. Hanefîlere göre, İslamiyet’ten önce gönderilen peygamberlerin ümmetleri için konulmuş olup Kur’an ve Sünnet’te haber verilen şer’î hükümler (şer’u men kablenâ), neshedildikleri sabit olmadıkça Müslümanlar için de geçerlidir.

Naslar, icmâ ve kıyas yoluyla hükme bağlanamayan fıkhî bir meselenin hükmünü şer’an itibar edilebilir maslahatlara ve İslam fıkhının genel ilkelerine göre belirleme yöntemini ifade eden istıslâhın (mesâlih-i mürsele) Hanefî usûlünde ayrı bir delil olarak zikredilmeyişi, bunun kıyas, istihsan veya örf kapsamında değerlendirilmesi sebebiyledir. Genelde Mâlikî ve Hanbelî fıkhında önemli bir işleve sahip olan ve “Kendi başına mübah olan bir fiilin şer‘an sakıncalı bir sonuca götüreceğinden emin olunması veya bunun kuvvetle muhtemel bulunması sebebiyle yasaklanması.” şeklinde tanımlanan sedd-i zerâi’ delili, Hanefîlerde bu isim altında olmasa bile kısmen uygulama alanı bulmuş, vasıtaların çoğu zaman mefsedete götürmesi durumunda yasaklanacağı hükmü niyete bakılmaksızın objektif bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Genel olarak, aksine bir delil bulunmadığı sürece serbestlik ve yükümsüzlüğe yahut daha önce varlığı bilinen bir durumun devam ettiğine hükmetme şeklinde tanımlanan ve daha çok Şâfiî fıkhında yaygın olarak kullanılan istishâb delili, çeşitli bölge âlimlerine (meşâyih) göre farklı değerlendirme ve yaklaşımlar mevcut olmakla birlikte Hanefîlerce de hüküm çıkarmada yöntem olarak kabul edilmiştir.[12]

12 Hüküm çıkarma konusunda Ebû Hanîfe ve Hanefî mezhebince izlenen usûl hakkında daha fazla bilgi için bk. Ebû Zehre, s.

IV. MEZHEP LİTERATÜRÜNDE YER ALAN BAZI KAVRAM VE TABİRLER

A. TABAKAT

Tabakat, sözlükte "üst üste olan iki şeyin birbiriyle uyuşması, derece, mertebe ve konum bakımından örtüşmesi" anlamındaki tabak (tabaka) kelimesinin çoğuludur. İslam ilim geleneğinde öncelikle sahâbe başta olmak üzere çeşitli meslek ve gruplardan tanınmış şahsiyetler, âlimler, sûfîler, edipler, şairler vb. kişilerden söz eden telif türü için kullanılır. Bu tür biyografi eserlerine tabakat adının verilmesi, müelliflerin eserlerine aldıkları kişileri kronolojik vb. açılardan dönem veya gruplara ayırarak ele almasıyla ilişkilidir. Hanefî literatüründe tabakat terimi bu anlamın yanında iki anlamda daha kullanılmıştır. Bunlardan biri mezhep ulemâsının mezhep birikimi alanındaki ilmî kapasite ve yetkinliği (tabakâtü'l-müctehidîn), diğeri mezhebin fıkhî birikimini temsil eden görüşlerin hiyerarşik tasnifiyle (tabakâtü'l-mesâil) ilişkilidir.

1. Fukaha (Müctehidler) Tabakatı

Hanefî fıkıh literatüründe fukaha tabakatı (tabakâtü'l-fukahâ) iki anlamda kullanılmıştır. Bunlardan biri fakihlerin biyografik bilgilerini derleyen eserlerle, diğeri mezhep içinde gelişen fıkhî istidlâl ve ictihad türleri ve bu husustaki uzmanlık seviyelerini tanımlama ve tasnifle ilişkilidir. İlki (tabakâtü'l-Hanefiyye gibi) fakihlerin hayatına dair bilgileri bir araya getirmeyi hedeflerken ikincisi (fıkhî istidlâl tabakatı: tabakâtü'l-müctehidîn, tabakâtü'l-müftîn) fakihin mezhep birikimine olan katkı ve hâkimiyetinin teşhis ve tasnifini, müçte-

235-364; Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", ***DİA***, XVI, 12-18; Ali Duman, "Ebû Hanîfe'nin Hüküm İstinbat Yöntemi'nin Fukaha Usûlü'ndeki Rolü", ***İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi***, sy. 13, 2009, s. 83-102.

hid ile onun seviyesinde uzmanlığı olmayan âmmî-mukallid âlim arasındaki derece tespitini hedef alır.[13]

Hanefîlere Göre Fukaha/Müctehidler Tabakatı:

a) Mutlak Müctehid (el-müctehid fi'ş-şer'): Taklid ve herhangi bir mezheple kayıtlanma olmaksızın şer'î hükümleri delillerinden istidlâl yoluyla bilmeye muktedir müctehid. Dört mezhep imamıyla diğer müstakil mezhep sahibi âlimler gibi.

b) Mezhepte Müctehid (el-müctehid fi'l-mezheb): İmamlarının koyduğu usûl ve kaidelere dayanarak hüküm çıkaran, fürûda bazen muhalefet gösterseler de usûlde imamlarına bağlı olan müctehidler. Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebeleri gibi.

c) Mesâilde Müctehid (el-müctehid fi'l-mesâil): Mezhep imamına hem usûl hem fürûda bağlı kalıp onun hüküm koymadığı meselelerde mezhep usûlüne göre ictihadda bulunan âlimler.

d) Ashâb-ı Tahrîc (el-muharric, ashâbü't-tahrîc): Hakkında hüküm bulunmayan yeni meselelerin hükmünü, mezhep imamının metot ve görüşlerinden ve mezhepte yerleşik kaidelerden hareketle çıkaran âlimler. Mukallid fukahadan sayılan tahrîc ehli, bir bakıma müctehide benzer. Ancak müctehid hüküm çıkarırken başta Kur'an ve Sünnet olmak üzere şer'î delilleri göz önünde bulundurduğu hâlde tahrîc yapan kimse (muharric), mezhep imamının ve mezhep büyüklerinin metot, delil ve görüşlerini esas alır.

e) Ashâb-ı Tercîh (ashâbü't-tercîh): Bu tabakaya mensup fakihler, delilleri incelemeye ve mukayeseye ehil olup bunlara bakarak mezhepte mevcut görüş ve rivayetlerden birini diğerine tercih etme gücüne sahiptirler. Bir mesele hakkında

13 Eyyüp Said Kaya, "Tabakat", *DİA*, XXXIX, 292-294.

kendi mezhep imamlarının farklı görüşlerini değerlendirerek kendi zamanlarındaki şartlara, halkın ihtiyacına, örf ve âdete daha uygun olanını seçer ve ona göre fetvâ verirler.

f) Ashâb-ı Temyîz (ashâbü't-temyîz)**:** Bu gruptaki âlimler ictihad veya tahrîc gücüne sahip olmadıkları gibi mezhepte mevcut görüşler arasında da bir tercihte bulunamazlar. Ancak bunlar, görüşler ve rivayetler arasında kuvvetli ve zayıf olanı, "zâhirü'r-rivâye" ile "nevâdirü'r-rivâye"yi birbirinden ayırabilirler. Zira mezhebin ana kitaplarını incelemiş, farklı görüş ve rivayetleri bellemişlerdir.

g) Tam Mukallid (el-mukallidü'l-mahz): Bunlar yukarıda anılan grupların dışında kalanlar olup sadece görüşleri nakille yetinirler, sahih olanla olmayan arasında bir tercihte bulunamazlar.[14]

2. Mesâil Tabakatı (Tabakâtü'l-Mesâil)

İmam Ebû Hanîfe'nin ve önde gelen talebelerinin (ashab, mezhep imamları) görüşleri ona nispet edilen mezhep fıkhının temelini oluşturur. Gerek kendi öğrencileri gerekse daha sonraki dönem âlimleri tarafından bu görüşler derlenip tasnif edilirken kaynağa aidiyetinin sıhhat derecesi bakımından "zâhiru'r-rivâye" ve "nâdiru'r-rivâye" (nevâdiru'r-rivâye) gibi bazı kategoriler tespit edilmiştir. Zâhiru'r-rivâye görüşler Ebû Hanîfe ve özellikle iki talebesi Ebû Yusuf ve Şeybânî'den tevatür veya şöhret yoluyla nakledildikleri için asıl kaynağa aidiyetinde şüphe yoktur, dolayısıyla sübut (rivayet) bakımından kesin bilgi ifade eder. Muhtevası Hanefî fıkhının temelini teşkil ettiği için bunlara "mesâilü'l-usûl/el-usûl" de denir. Nevâdir rivayet ise ahad yolla nakledildiği için kaynağa aidiyeti

14 İbn Âbidîn, *Şerhu'l-Manzûme*, I, 11-12; a. mlf., ***Reddü'l-Muhtâr***, I, 77; Leknevî, ***en-Nâfiu'l-Kebîr***, s. 3-4, 5; a. mlf., ***el-Fevâidü'l-Behiyye***, s. 6-7; a. mlf., ***Umdetü'r-Riâye***, I, 28-39; Ebû Zehre, s. 444-449; Kaplan, s. 312-313; Ali, ***el-Mezheb inde'l-Hanefiyye***, s. 32-35.

bakımından zan ifade eder ve dolayısıyla hiyerarşik bakımdan diğerinden sonra gelir. Mezhep imamlarından sonraki dönemlerde ortaya çıkan meseleler hakkında devrin müctehid âlimleri tarafından mezhep içi istidlâl faaliyeti çerçevesinde ortaya konulan yeni görüşler için de "nevâzil/vâkıât/fetâvâ" tabiri kullanılmıştır. Mezhep fıkhını temsil açısından bu tür mesâil doğal olarak diğer iki kategoriden sonra gelir.[15]

Zâhirü'r-rivâye, Hanefî fıkhını oluşturan görüşlerin hiyerarşik sınıflandırılmasında rivayet değeri bakımından tercih edilmesi gereken görüşleri temsil etmektedir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe ve talebelerine birden fazla görüşün nispet edildiği durumlarda zâhirü'r-rivâye görüş tarihen sabit kabul edilir. Zâhirü'r-rivâye görüş, birden fazla olduğunda ise bu görüşlerin derlendiği eserlerin kaleme alınış tarihi göz önüne alınarak daha sonra yazılan eserdeki görüş tercih edilir.

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin yazdığı ***el-Asl*** (***el-Mebsût***), ***el-Câmiu's-Sağîr***, ***el-Câmiu'l-Kebîr***, ***es-Siyerü'l-Kebîr*** ve ***ez-Ziyâdât*** adlı beş eser rivayet açısından kuvvetli bulunduğu için zâhirü'r-rivâye olarak adlandırılmıştır.[16]

Nâdirü'r-rivâye kapsamına giren belli başlı metinler olarak Şeybânî'nin "zâhirü'r-rivâye"ye dahil olmayan eserleri ***el-Kesb***, ***Kitâbü'l-Âsâr***, ***el-Hücce alâ Ehli'l-Medîne*** ile onun imlâ ve yazışmalarından oluştuğu tahmin edilen ***el-Hârûniyyât***, ***el-Cürcâniyyât***, ***el-Keysâniyyât*** ve ***er-Rakkıyyât***; Ebû

15 İbn Âbidîn, ***Şerhu'l-Manzûme***, I, 16-19; a. mlf., ***Reddü'l-Muhtâr***, I, 69-70; Leknevî, ***Umdetü'r-Riâye***, I, 40-45, 88-89; Ebû Zehre, s. 210, 224-226; Günay, s. 420-421; Kaya, ***Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu***, s. 16-32; a. mlf., "Continuity and Change in Islamic Law", s. 33-34; Ali, ***el-Mezheb inde'l-Hanefiyye***, s. 58-61.

16 Eyyüp Said Kaya, "Zâhirü'r-Rivâye", ***DİA***, XLIV, 101-102 (bu beş eserin altıncısı olarak ***es-Siyerü's-Sağîr***'in anılması konusundaki görüşler için Şeybânî'nin yukarıda verilen biyografisine bakınız); Kaplan, s. 318.

Yusuf'un ***el-Emâlî***, ***İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*** ve ***el-Cevâmi*** gibi eserleri, Hasan b. Ziyâd el-Lü'lüî'nin ***el-Mücerred*** ile ***el-Emâlî***'si; Hanefî mezhebinin üçüncü tabakasına mensup Muallâ b. Mansûr er-Râzî, İbn Semâa, Ebü'l-Fazl Dâvûd b. Rüşeyd el-Hârizmî, İbnü's-Selcî, Ebû Süleyman el-Cûzcânî ve Ali b. Ca'd gibi fakihlerin, Ebû Hanîfe ve talebelerine ait olup Şeybânî'nin telif ettiği başlıca metinlerde yer almayan görüşleri derlemek amacıyla ***en-Nevâdir*** adıyla kaleme aldıkları eserler anılabilir. Nevâdir çerçevesinde değerlendirilen görüşleri bir araya getirme çabaları daha sonra da devam etmiş ve bu amaçla telif edilen eserler ayrı bir tür oluşturacak kadar geniş bir sayıya ulaşmıştır.[17]

Nâzile (Sonradan meydana gelen, insanlar için zorluk veya sıkıntı doğuran durum.) kelimesinin çoğulu olan "nevâzil" Ebû Hanîfe ve talebelerinin ardından gelen müctehidlerin kendi zamanlarında ortaya çıkan ve mezhep imamı ve talebelerinden herhangi bir rivayet bulamadıkları yeni meseleler hakkında verdikleri hükümleri ifade eder. Nevâzil terimi bazen fetvâ (Herhangi bir fıkhî meselenin hükmünün açıklanması.) ile eş anlamlı olarak kullanılırsa da fetva, zamanla kayıtlı değilken nevâzil mezhep imamlarından sonra ortaya çıkan fıkhî meselelerle sınırlıdır. Nevâzil karşılığında "vâkıât" ve "havâdis" kelimeleri de kullanılır. Mezhep imamları döneminden sonra bir taraftan zâhirü'r-rivâye veya nâdirü'r-rivâye görüşleri bir araya getirme amacıyla eserler kaleme alınırken bir taraftan da o dönemdeki Hanefî fakihlerinin (meşâyih) görüşlerini bir araya getiren nevâzil eserleri telif edilmiştir. Hanefî literatüründeki ilk nevâzil eserleri IV. (X.) yüzyılda ortaya çıkmıştır. Ebü'l-Leys es-Semerkandî, zâhirü'r-rivâyeye dayanan ***Hizânetü'l-Fıkh*** adlı muhtasarı ile nâdirü'r-rivâyeyi bir araya getirmeyi hedefleyen ***Uyûnü'l-Mesâil***'inin yanı sıra

17 Eyyüp Said Kaya, "Nâdirü'r-Rivâye", ***DİA***, XXXII, 278-280.

nevâzil meselelerine tahsis ettiği ***Kitâbü'n-Nevâzil***'i telif etmiştir.[18]

B. FETVA USUL VE ALÂMETLERİ

Hanefî mezhebinde fetvâ verecek kimsenin "mesâil tabakatı" çerçevesinde görüşler arasında gözetilen hiyerarşide, mezhep imamı ve talebeleri ile daha sonraki âlimlerin aynı konudaki görüşleri arasında tercih yaparken dikkat etmesi gereken hususlar müteahhirîn ulemâ tarafından tespit edilmeye çalışılmıştır. Burada fetvâ verecek kişiden (müftü) kastedilen müctehid âlimdir. İctihad seviyesinde olmayan kimsenin yapacağı sadece daha önce bir müftünün verdiği fetvayı nakletmekten ibarettir. Bu konuda ortaya konulan görüş ve kurallar şöylece özetlenebilir:

Hanefî imamlar (Ebû Hanîfe ve önde gelen talebeleri) bir konuda ittifak etmişlerse tabii olarak o görüşe göre fetvâ verilir. Bu kural ancak bazı zaruret durumlarında terk edilip aksi görüşle fetvâ verilebilir.

İhtilaf etmeleri hâlinde sırasıyla Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf, İmam Muhammed, Züfer ve Hasan b. Ziyâd'ın görüşünün esas alınacağı; Ebû Hanîfe bir tarafta, Ebû Yusuf ve Muhammed (Sâhibeyn/İmâmeyn) bir tarafta ise müftünün dilediği görüşü seçmekte muhayyer olduğu kaydedilir. Ancak bu muhayyerlik, müftünün müctehid olması ve dolayısıyla deliller arasında tercih kabiliyetine sahip olması durumunda söz konusudur. Aksi takdirde ilk belirtilen sıralamaya uyması gerekir. Ebû Hanîfe ve İmâmeyn bir konuda ittifak etmişse, zaruret hâli hariç, başka görüşe göre fetvâ verilmez. Ebû Hanîfe'nin Ebû Yusuf ve Muhammed'den biriyle aynı görüşü paylaşması durumunda da hüküm aynıdır.

---

18 Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu*, s. 42 vd.; a. mlf., "Nevâzil", ***DİA***, XXXIII, 34-35 (bu tür eserler için ayrıca literatür bölümüne bakınız).

Genel olarak ibadet konularında İmam Ebû Hanîfe'nin, yargı konularında Ebû Yusuf'un ve miras hukuku konularında İmam Muhammed'in görüşü esas alınır.

İlk imamlardan bir konuda görüş bulunmayıp müteahhirîn grubunda yer alan meşâyih, bir tek görüş ortaya koymuşsa o esas alınır; farklı görüşler varsa bu ulemâdan kendilerine itimat edilen çoğunluğun görüşüne uyulur.

İctihad seviyesinde olmayan âlimlerden tamamen (mahz) mukallid olanlar, meşâyih grubundaki müctehid ulemânın imamlara ait görüşlerden "sahih" gördüklerine (bu ister imama ister talebelerine ait olsun) göre amel etmek zorundadır; mukallid olmakla birlikte delilleri değerlendirebilecek seviyede ise ("nazar" sahibi) bu görüşlerin hangisinin sahih ve mezhep usûlü çerçevesinde tercihe değer olduğu hususunda karar verebilir. Dolayısıyla fetvayı da bu tercihe göre belirler.

Müctehidler, görüşler arasında tercih yaparken görüşün dayandığı delilin hiyerarşik sıralamadaki önceliği ve kuvveti yanında bu delilin mezhebin genel esaslarına (usûl, kavâid) aykırı olup olmadığı, benzeri meselelerdeki hükümlerle çelişip çelişmediği, ayrıca maslahat, zaruret, örf, zaman ve şartların değişmesi, insanların özel durumları vb. etkenleri göz önünde bulundururlar.

Meşâyih, mezhep imamlarından nakledilen görüşlerden "sahih" olanı belirleme ("tashih") konusunda ihtilaf etmiş; bu konuda farklı değerlendirmeler yapılmışsa "zâhiru'r-rivâye" yi esas alana göre hareket edilir veya buna bakmadan ikisinden birisi tercih edilebilir.

Fetva verecek kimse, bir konuda ilk imamlardan gelen görüşlerle meşâyihin bu konudaki değerlendirmeleri veya kendi zamanlarında ortaya çıkan meseleler hakkında verdikleri hükümleri bilmeli; bunlarla ilgili yapılan değerlendirme ve

tercihler, ayrıca kendi zamanındaki toplumsal şartlar konusunda mâlûmat sahibi olmalıdır.[19]

Fetva için esas alınan görüşler hakkında müctehid âlimlerce daha önce yapılan değerlendirmeler kaynaklarda fetvâ alameti denilen şu ifadelerle belirtilmiştir: “aleyhi’l-fetvâ” (fetvayı buna göre vermek daha doğrudur), “bihi yüftâ” (fetva öncelikle/sadece buna göre verilir), “el-fetvâ aleyhi” (buna göre fetvâ verilir), “bihi yu’temed” (bu görüşe itimat olunur), “aleyhi’l-i’timâd” (itimat bu görüşedir), “bihi ne’huz” (bu görüşü alırız), “aleyhi amelü’l-yevm” (günümüzde buna göre amel edilir), “hüve’s-sahîh” (doğru görüş budur), “hüve’l-esah” (en doğru görüş budur), “hüve’z-zâhir” (delil bakımından güçlü görüş budur), “hüve’l-ezhâr” (delil bakımından en güçlü görüş budur; bazen el-esah anlamında da kullanılır), “hüve’l-evceh” (delil bakımından en güçlü görüş budur; el-ezhar ile aynı anlamdadır), “hüve’l-muhtâr” (fetva için seçilen/tercih edilen görüş budur). “hüve’r-râcih” (tercih edilen görüş budur), “hüve’l-eşbâh” (rivayet bakımından imamdan nakledilen/mansus ve dirayet bakımından tercih edilen görüşe en benzeyeni budur), “hüve’l-ahvet” (ihtiyata/delili daha kuvvetli olan görüşe en yakını budur), “hüve’l-erfâk” (insanlar için en hafif/uygun görüş budur), “hüve’l-evlâ” (kendisiyle amel etmeye en değer görüş budur), “hüve’l-enseb” (en münasip görüş budur).

Bir görüş hakkında “fetva” kökünden bir türev kullanılmışsa bu, hakkında “sahih/esah/eşbeh” ifadeleri kullanılan görüşten daha kuvvetli olduğunu gösterir. “Bihi yüftâ” ve “aleyhi’l-fetvâ” ifadeleri “el-fetvâ aleyhi”den; “hüve’l-esah” ifadesi “hüve’s-sahih”den (bunun mukabili zayıf/fâsid görüştür) daha kuvvetli olup fetvada o tercih edilmelidir. Çünkü fetvâ

19 İbn Âbidîn, ***Şerhu’l-Manzûme***, I, 38-41; a. mlf., ***Reddü’l-Muhtâr***, I, 72-74; Leknevî, ***Umdetü’r-Riâye***, I, 65-77; Koca, s. 148-149; Şahin, s. 199-200; Mellâh, s. 675.

"sahih" olmayan görüşle verilemez, fetvâ verildiğine göre o tercihe değerdir. Bazıları "sahîh" değerlendirmesi yapılan görüşle amel etmenin "esah" olandan daha uygun olduğunu belirtir. Zira "esah" diyen de onun sahih olduğunu kabul etmiş demektir; dolayısıyla ikisinin ittifak ettiğine uymak ihtiyata daha uygundur. "el-esah, el-erfâk, el-evlâ" gibi ifadelerle nitelenen bir görüş varsa bunların muhalifi ile de fetvâ verilebilir. Fakat "es-sahîh, el-me'hûz bih, bihi yüftâ, aleyhi'l-fetvâ" gibi ifadelerle nitelen görüşün muhalifiyle fetvâ verilmez. Bütün bu konularda âlimlerin yaptığı diğer bazı farklı değerlendirmeler de vardır.[20]

C. MÜTEKADDİMÎN-MÜTEAHHİRÎN

Hanefî fıkıh literatüründe fakihler için mütekaddimîn-müteahhirîn, selef-halef-meşâyih şeklinde kronolojik bakımdan yapılan ayrımlar ile şeriatta (mutlak), mezhepte ve meselede müctehid, ashâbü't-tahrîc, ashâbü't-tercîh, ashâbü't-temyîz, mukallid gibi derecelendirmeler bunların mezhep fıkhının oluşumundaki rollerini, katkılarını ve sahip bulundukları ilmî birikim ve yetkinliği belirleme amacı taşır.

Mütekaddimîn (öncekiler) ve müteahhirîn (sonrakiler), İslam düşünce ve ilim tarihinde bazı oluşum ve dönüşümlerin öncesi ve sonrasını belirten iki kavramdır. Mütekaddimîn terimi bazen selef ("selef-i sâlihîn'"; ilk üç nesil) kelimesiyle eş anlamlı kullanılsa da selef dönemini de içine alan daha geniş bir kapsama sahiptir. Mütekaddimîn ve Müteahhirîn ayırımı, herhangi bir ilmin oluşum süreci içinde ortaya çıkan ve o ilmin ana çatı ve çerçevesi bakımından hayatî bir önem taşıyan temel terim, kavram ve tasniflerin oluşmasındaki ön-

20 Geniş bilgi için bk. Remlî, II, 230-231; İbn Âbidîn, *Şerhu'l-Manzûme*, I, 38-41; a. mlf., *Reddü'l-Muhtâr*, I, 72-74; Leknevî, *Umdetü'r-Riâye*, I, 86-87; Ali, *el-Mezheb inde'l-Hanefiyye*, s. 92-101; Şahin, s. 204-205; Mellâh, s. 674-675.

celik ve katkıları sebebiyle önce gelen âlimlerin ve eserlerinin sonrakiler üzerindeki otoritesine işaret eder.

Fıkıh, tefsir, hadis, kelâm ve tasavvuf gibi ilim dallarında bu iki dönemi birbirinden ayıran açık ve kesin sınırlar koymak mümkün olmayıp farklı ilimler bir tarafa bazen bir ilim dalının tarihinde bile Mütekaddimîn ve Müteahhirîn Dönemlerinin başlama ve sona erme zamanları konusunda farklı görüş ve tespitler ortaya konulmuştur. Bununla birlikte söz konusu devirleri ayırmada genel bir yaklaşım olarak ilimlerin teşekküllerini tamamladıkları dönemin esas alındığı, yani başlangıçtan IV. (X.) yüzyılın başlarına kadar süren zaman diliminin Mütekaddimîn, sonrasının Müteahhirîn Devri olarak kabul edildiği görülür.

Bu genel yaklaşım doğrultusunda bazı müellifler Hanefî mezhebinde Mütekaddimîn ve Müteahhirîn devirlerini ayıran dönüm noktasının IV. (X.) yüzyıl olduğunu belirtir. Bu bakış açısının dayanağı, söz konusu yüzyılda mezhep fıkhını derli toplu ve sistematik bir tarzda özetleyen ilk fıkıh muhtasarlarının, mezhep imamlarının görüşlerinin derlendiği eserler üzerine ilk kapsamlı şerhlerin ve usûl alanında ilk esaslı metinlerin telif edilmesi, mezhep imamları ve talebelerinden nakledilen ilmî birikimin değerlendirilip yeni meselelere uygulandığı mezhep içi fıkhî istidlâlin teşekkül etmesi, mezhebe intisap kavramının daha belirgin hâle gelerek eğitim-öğretim, yargı gibi alanlarda kurumsal yansımalarının ortaya çıkması gibi önemli dönüşümlerin meydana gelmesidir. Bununla birlikte geç dönem Hanefî literatüründe Mütekaddimîn Devri'nin V. (XI.) yüzyılın ortasına kadar sürdüğü de kaydedilir. Muhtemelen Hanefî fıkıh tarihinin ana damarını temsilde Mâverâünnehir meşâyihinin öne çıktığı dönemi esas alan bu yaklaşıma göre Ebû Hanîfe ve öğrencileriyle başlayan Mütekaddimîn Devri Şemsü'l-Eimme el-Halvânî'nin vefatı (452/1060) ile sona ermiş ve Müteahhirîn Dönemi başlamıştır.

İslamî literatürde ashab ve tâbiîn nesilleri, ayrıca onların izinden giden ilk devir ulemâsı için kullanılan “selef” (selef-i sâlihîn), daha sonrakiler için kullanılan “halef” terimleri de Hanefî literatüründe özel anlamlar almıştır. Ebû Hanîfe’den Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’ye kadar olan ilk nesile “selef”, Şeybânî’den Şemsü’l-Eimme el-Halvânî’ye kadar gelen âlimlere de “halef” denilmiştir.[21]

D. MEŞÂYİH

Ebû Hanîfe ve ilk nesil Hanefî fakihlerinin görüşleri etrafında oluşan fıkıh birikimi, III ve IV. (IX ve X.) yüzyıllarda Irak’ta ve Doğu İslam coğrafyasında yayıldıktan sonra bu fıkhî miras, her bölgede kendi sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel şartları ve ihtiyaçları çerçevesinde geliştirilmiş ve bu faaliyeti gerçekleştiren fakihler bulundukları bölge ve şehirlere nispetle Irak (Kûfe, Bağdat, Basra), Horasan (Belh, Tirmiz, Nesef, Nesâ, Merv), Mâverâünnehir (Buhara, Semerkant) meşâyihi (âlimleri) şeklinde anılmıştır. Kurucu imamlardan sonra gelen mezhep otoriteleri için kullanılan bu adlandırma, önceki nesillerden devralınan fıkıh birikiminin hoca-talebe ilişkisi içinde sonraki kuşaklara aktarılması sürecinde farklı bölgelerde oluşan eğitim-öğretim geleneklerini ifade ettiği gibi mezhebin merkezi olan Irak fıkhının zaman içinde her bölgenin ihtiyaç ve şartlarına bağlı olarak farklı istikametlerde bir gelişme gösterdiğini de ima etmektedir. Dolayısıyla Hanefî literatüründe “meşâyih” tabiri, genel olarak belirli bir bölgede bir âlimin etrafında toplanan veya aynı coğrafyada benzer fıkhî yaklaşım ve tercihlere sahip bulunan fakihler grubunu ifade eder. Bu, belli bir bölgedeki ulemânın her

21 Pîrîzâde, s. 335; Leknevî, ***el-Fevâidü’l-Behiyye***, s. 241; a. mlf., ***Umdetü’r-Riâye***, I, 82-84; Murteza Bedir, “Mütekaddimîn ve Müteahhirîn”, ***DİA***, XXXII, 186-188; Kaya, ***Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu***, s. 39-52; a. mlf, “Mütekaddimîn ve Müteahhirîn”, ***DİA***, XXXII, 188-189; Kaplan, s. 321, 322; Ali, ***el-Mezheb inde’l-Hanefiyye***, s. 29-31.

zaman ortak bir yaklaşıma sahip olduğu anlamına gelmez; Semerkant bölgesinden olduğu hâlde Irak çizgisini izleyen Debûsî vb. gibi bir bölgede yetiştiği hâlde başka bir çevrenin yaklaşımını benimseyen âlimler de vardır. Diğer taraftan bölgeler arasındaki bu farklılaşma sadece fıkıh ve usûlü alanında değil hadis, akaid ve kelâmla ilgili konularda da söz konusu olup usûldeki ayrılığın kaynağı da esasen kelâmla ilgili farklı yaklaşımlardır. Meşâyih Dönemi'nin "mütekaddimîn" ulemânın son halkasını teşkil eden üçüncü kuşak fakihlerle (III./IX. yüzyılın ikinci yarıları) başlayıp yaklaşık IV. (X.) yüzyılın sonlarına kadar devam eden bir zaman dilimini kapsadığı söylenebilir. Mezhep imamlarından intikal eden görüşlerin serbestçe tartışılıp değerlendirilerek tercihlerde bulunulduğu yahut farklı görüşlerin ortaya konulduğu bu dönemde oluşan ilmî birikim, Klasik veya Müteahhirîn Dönemi diye adlandırılan sonraki dönem Hanefî fıkıh literatürüne esaslı bir malzeme teşkil etmiştir. Kudûrî'ye kadar (V./XI. yüzyıl başları) Hanefî mezhebinin merkezi Irak iken bu dönemden itibaren fıkıh, fıkıh usûlü ve kelâm alanlarında ortaya koydukları eserlerle mezhebin fikrî ve ilmî birikimini VIII. (XIV.) yüzyıl başlarına kadar Buhara ve Semerkant ulemâsı temsil etmiştir. Böylece Mâverâünnehir meşâyihi, sonraki Hanefî fıkıh tarihi üzerinde en çok etki bırakan ve mezhep birikiminin ana damarını teşkil eden çevre hâline gelmiştir. Yine Meşâyih Dönemi, Hanefî imamlarına ait fıkhî birikimin sistematik bir tarzda derlendiği ilk muhtasarların görülmeye, mezhepler arası ihtilaf ve tartışmaları konu edinen hilâf ve cedel ilimlerinin doğmaya başladığı bir devre olarak da dikkat çeker.[22]

22 Kaya, ***Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu***, s. 33-42; Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", ***DİA***, XVI, 9-10; Osman Çetin, "Horasan", ***DİA***, XVIII, 239; Şükrü Özen, "Mâtürîdî", ***DİA***, XXVIII, 163; Murteza Bedir, "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn", ***DİA***, XXXII, 188; a. mlf., "Hanefî Mezhebinin Abbasî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması", ***İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası***

Irak, Belh ve Buhara meşâyihinin mezhep birikimiyle ilgili yaklaşımları, mezhep usûlü ve mezhep içi istidlâl anlayışları ile fetvada esas aldıkları görüşleri bir dereceye kadar birbirinden farklılık arz etmekte olup bunlar Hanefî literatüründe ortaya çıkan ilk nevâzil türü eserlere yansımıştır. Sözgelimi Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin ***Kitâbü'n-Nevâzil***'inin muhtevası büyük ölçüde Belh meşâyihinin görüşlerine dayanırken Nâtıfî'nin ***el-Vâkıât***'ında Irak meşâyihinin, Ahmed b. Muhammed el-Keşşî'nin ***Mecmau'n-Nevâzil ve'l-Havâdis ve'l-Vâkıât***'ında Buhara meşâyihinden bazılarına ait görüşler bir araya getirilmiştir. Daha sonra telif edilen eserlerin bir kısmında da belirli bir dönem ve coğrafyadaki meşâyih gruplarının görüşleri yer almıştır. Meselâ Sadrüşşehîd'in ***Kitâbü'l-Vâkıâât***'ı ve Burhâneddin el-Merğînânî'nin ***et-Tecnîs ve'l-Mezîd***'inde bir yandan Semerkant Hanefîlerinin görüşleri, öte yandan Belh meşâyihini temsil eden Ebü'l-Leys'in ***Kitâbü'n-Nevâzil***'inden yapılan iktibaslar toplanmıştır. Serahsî'nin ***el-Mebsût***'u da Şeybânî'nin eserlerinin geniş bir şerhi olması yanında özellikle IV. (X.) ve V. (XI.) yüzyıllar Mâverâünnehir meşâyihinin fıkhî birikimini ve mezhebe katkılarını yansıtan önemli bir eser olup müellif bu iki asır içinde Mâverâünnehir çevresinde ortaya konulan görüşlere diğer yerlere nispetle daha fazla atıfta bulunmuştur.[23] Merğînânî de ***el-Hidâye***'de

Sempozyum, 7-9 Kasım 2008/İstanbul, İstanbul 2008, s. 627-628; Irak, Horasan ve Mâverâünnehir meşâyihi olarak öne çıkan âlimlerle ilgili kısa bilgiler ve bunların Ebû Hanîfe'ye ulaşan hocalar zinciri (fıkıh silsilesi) için bk. Huzeyfe Çeker, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanîfe'den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar)", ***İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi***, sy. 19, 2012, s. 163-201.

23 bk. Eyyüp Said Kaya, ***Mezheblerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl***, s. 209-222; a. mlf., "Continuity and Change in Islamic Law", s. 27-33, 36-38; a. mlf., "el-Mebsût", ***DİA***, XXVIII, 215; a. mlf., "Nevâzil", ***DİA***, XXXIII, 35; Belh meşâyihi ve diğerlerinden farklı olarak ortaya koydukları görüşler için bk.

sadece kendi eseri ***Bidâyetü'l-Mübtedî***'de mevcut meseleleri ele almakla yetinmemiş, bu metinde yer almayan, meşâyihin fetvalarından seçilmiş pek çok meseleyi de tahliline ilâve etmiştir.

E. BAZI TABİRLER

1. Mütûn-i Selâse ve Mütûn-i Erbaa

Müteahhirîn, Hanefî âlimleri fetvâ verirken genel olarak mezhep imamlarından nakledilen görüşlerin sistematik olarak derlendiği metinleri (mütûn) esas almışlar, ancak bunların şerhlerinde veya fetâvâ kitaplarında bu metinlerdekinden farklı olarak daha sahih olduğu açıkça teyit edilen bir görüş varsa ona itimat etmişlerdir. Bu sebeple, zâhirü'r-rivâye görüşleri ve meşâyihin tercih ettiği çözümleri derleme konusunda sergiledikleri çaba ve yetkinlikle dikkat çeken bazı âlimlerin eserlerine diğerlerinden fazla itibar göstermişlerdir. Bu çerçevede Kudûrî'nin ***el-Muhtasar***'ı, Ebü'l-Berekât Hâfızüddin en-Nesefî'nin ***Kenzü'd-Dekâik***'i ve Burhânüşşerîa'nın ***el-Vikâye***'si en çok itibar gören üç metin (mütûn-i selâse); ***Kenzü'd-Dekâik*** ve ***el-Vikâye*** ile birlikte Mevsılî'nin ***el-Muhtâr*** ve İbnü's-Sââtî'nin ***Mecmau'l-Bahreyn***'i de dört metin (mütûn-i Erbaa) diye anılmıştır. Bazı âlimler üç metne, bazıları ise dört metne daha çok önem vermiş, bu eserlerdeki görüşlerin başka kitaplardaki görüşlerle çelişmesi hâlinde fetvalarında bu eserlere öncelik tanımışlardır. Ancak çok kısa ve özlü olmaları sebebiyle muhtasar metinlere dayanarak fetvâ verilirken dikkat edilmesi, mutlaka şerh ve hâşiyelerine başvurulması tavsiyeedilmiştir.[24]

Muhammed Mahrûs Abdüllatîf el-Müderris, ***Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve mâ İnferedû bihî mine'l-Mesâili'l-Fıkhiyye***, I-II, Bağdat 1367/1977.

24 Leknevî, ***en-Nâfiu'l-Kebîr***, s. 9; a. mlf., ***Umdetü'r-Riâye***, I, 46-48; Kaplan, s. 315; Ali, ***el-Mezheb inde'l-Hanefiyye***, s. 102-111.

2. Şeyhayn / İmâmeyn-Sâhibeyn / Tarafeyn / es-Sânî / es-Selâse

Hanefî literatüründe "İmam" kelimesi mutlak olarak zikredildiğinde Ebû Hanîfe kastedilir. Kaynaklarda Ebû Hanîfe ve talebelerine ait ortak bir görüşe atıfta bulunulurken isim tekrarından sakınmak için özel tabirlerle kısaltma yoluna gidilmiştir. Bu çerçevede Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf'a "Şeyhayn", Ebû Hanîfe ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye "Tarafeyn" denmiş, Ebû Hanîfe'nin talebeleri Ebû Yusuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî hakkında da İmâmeyn veya Sâhibeyn tabirleri kullanılmıştır. es-Sânî (el-İmâmü's-sânî: ikinci imam) ile Ebû Yusuf kastedilir. es-Selâse (el-Eimmetü's-selâse: üç imam) tabiriyle Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf ve İmam Muhammed kastedilir; bu tabir, ayrıca dört Sünni mezhep imamından biri söz konusu olduğunda onun dışında kalan diğer üçünü ifade eder.[25] Şeyhayn tabiri ayrıca Şâfiî literatüründe Râfiî ve Nevevî; İslam tarihi literatüründe Hz. Ebû Bekir ve Ömer; hadis alanında Buhârî ve Müslim için kullanılmıştır.[26]

V- LİTERATÜR

A. İLK ANA KAYNAKLAR

Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe, muhitinde karşılaşılan meseleler ve bizzat kendisine yöneltilen sorularla ilgili olarak hayatı boyunca birçok ictihadda bulunmakla birlikte bunları yazmadığı gibi ictihad metodunu açıkladığı herhangi bir kitap da kaleme almamıştır. Ona nispet edilen eserler genellikle akaidle ilgili olup doğrudan fıkhî konulara

25 Leknevî, ***el-Fevâidü'l-Behiyye***, s. 248; a. mlf., ***Umdetü'r-Riâye***, I, 84; Salim Öğüt, "Eimme-i Erbaa", ***DİA***, X, 541; a. mlf., "İmâmeyn", ***DİA***, XXII, 207; Kaplan, s. 321, 322, 323.

26 Bilal Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", ***DİA***, XXXVIII, 239; Casim Avcı, "Şeyh", ***DİA***, XXXIX, 49; Mehmed Efendioğlu, "Şeyhayn", ***DİA***, XXXIX, 80.

hasredilmemiştir. Yukarıda da temas edildiği üzere Ebû Hanîfe, fıkhî meseleleri ictihad ehli, seçkin talebelerinden oluşan ders halkasında onlarla birlikte ele alıp tartıştıktan sonra ortaya çıkan çözümleri yazdırıyordu. Bu şekilde bir taraftan Hanefî mezhebinin çeşitli konularla ilgili görüşleri toplanırken bir taraftan da ortaya çıkan ictihadların belli kitap ve bab başlıkları altında bir araya getirilerek tasnif ve tedvini sağlanıyor, bu ise daha sonra kaleme alınacak sistematik fıkıh kitapları için bir temel oluşturuyordu. Ebû Hanîfe'den sonra bu ders halkalarını devam ettiren Ebû Yusuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ve Züfer b. Hüzeyl gibi önde gelen talebelerin, hocalarının görüşleriyle birlikte kendi görüşlerini de imlâ ve telif yoluyla talebelerine aktardıkları bilinmektedir. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin derlediği, kendisinden tevâtür ve şöhret yoluyla nakledildikleri için "zâhirü'r-rivâye" (el-usûl) olarak anılan ***el-Asl*** (***el-Mebsût***), ***ez-Ziyâdât***, ***el-Câmiu'l-Kebîr***, ***el-Câmiu's-Sağîr***, ***es-Siyerü'l-Kebîr*** adlı eserler Hanefî fıkhının ilk ve en güvenilir kaynaklarını oluşturur. Bazıları defalarca basılan bu eserlerden özellikle ***ez-Ziyâdât***, ***el-Câmiu'l-Kebîr*** ve ***el-Câmiu's-Sağîr*** üzerine tanınmış Hanefî âlimleri tarafından yapılan birçok şerh, ihtisar ve nazım çalışmasının önemli bir kısmı yazma hâlinde bugüne ulaşmıştır.[27]

Horasan Sâmânî Emîri Nûh b. Nasr'a vezirlik yapan Hâkim eş-Şehîd, Şeybânî'nin adı geçen kitaplarındaki görüşleri derleyerek ***el-Kâfî*** adlı eseri meydana getirdi.[28] Şemsü'l-Eimme es-Serahsî bu eseri ***el-Mebsût*** adıyla şerh etti (I-XXX, Kahire 1324-1331). ***el-Mebsût;*** Hanefî fıkhının temellendi-

27 Sezgin, I, 422-431; ayrıca bk. Hasan b. Muhammed eş-Şeybânî'nin ikinci bölümdeki biyografisi.

28 Yazma nüshaları için bk. a.g.e., I, 443; eserin ibadetlerle ilgili kısmı Salahuddin Muhammed Selv tarafından Ümmüdürman Üniversitesi'nde (Hartum/Sudan) yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır (1426/2005).

rildiği, bu mezhebe ait görüşlerin delillerinin açıklandığı ve sistemli bir tahlilin yapıldığı ilk ve en hacimli eserdir.

Şeybânî'nin, ahad yolla rivayet edildikleri için "nevâdi-rü'r-rivâye" diye anılan el-*Hücce alâ Ehli'l-Medîne* ve *el-Âsâr* ile diğer bazı eserleri yanında Ebû Yusuf'un başta ***Kitâbü'l-Harâc*** olmak üzere bugüne ulaşan birkaç kitabı da Hanefî literatürünün oluşmasında önemli katkısı bulunan ilk eserlerdir.

İmam Muhammed'in Ebû Hanîfe ve talebelerine ait görüşleri topladığı ilk kaynaklardan sonra Hanefîliğin geniş bir coğrafyaya yayılması ve Abbâsîler zamanında büyük nüfuz kazanması ile birlikte ilk birkaç nesil Hanefî müctehidlerinin (mütekaddimîn) görüşlerini derleyen eserlerin yanı sıra çeşitli bölgelerdeki nazarî ve tatbikî hukuku yansıtan eserlerin de hızla çoğaldığı ve ayrıca Hanefî fıkhının özlü şekilde ve genel olarak delillere yer verilmeden derlendiği temel metinlerin kaleme alınmaya başlandığı görülür. Bazılarında yalnız Ebû Hanîfe'nin, bazılarında talebelerinin de görüşlerinin kaydedildiği bu muhtasar metinler, zaman içinde birçok âlim tarafından şerh edilmiştir. Bu eserler gibi fıkhın bütün konularını ihtiva etmeleri yanında daha sonraki âlimlerin görüşlerine ve kendi dönemlerinde ortaya çıkan meselelere getirdikleri çözümlere de yer veren fetâvâ, nevâzil ve vâkıât kitapları ile belli bazı konulara hasredilen eserler, fıkıh usûlü ve Hanefî ulemâsının hâl tercümelerini konu edinen çalışmalar, binlerce cildi bulan zengin bir literatür oluşturmuştur.

B. TEMEL METİNLER VE ŞERHLERİ

1. Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933), *el-Muhtasar.* Hanefî mezhebinde el kitabı mahiyetindeki ilk eserdir (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Kahire 1370). Ebû Hanîfe ve iki talebesi Ebû Yusuf ile Şeybânî'nin görüşlerinin özet hâlinde yer aldığı eserde, aynı zamanda bir müctehid olan müellifin kendi görüş ve tercihlerini de belirtmesi önem taşır. Bugüne ulaşan

beş şerhinden[29] Cessâs (nşr. İsmetullah İnâyetullah Muhammed ve dğr., I-VIII, Beyrut 1431/2010) ile Ali b. Muhammed el-İsbîcâbî (Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim, nr. 562; Hafız Ahmed Paşa, nr. 16; Hekimoğlu, nr. 344) tarafından kaleme alınanlar özellikle anılmalıdır.

2. Kudûrî (ö. 428/1037), ***el-Muhtasar.*** Hanefî mezhebinin en meşhur el kitaplarından biri olan bu eserde Kudûrî, delillere yer vermemiş ve ihtilâflı konularda Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf ve Muhammed'in görüşlerini kaydetmiştir. Bu eser Hanefîler arasında, İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin *er-Risâle*'sine Mâlikî çevrelerinde atfedilen bereket ve saygınlığa sahip olup yine Mâlikî mezhebinden Halîl b. İshak el-Cündî'nin *el-Muhtasar*'ı gibi "el-Kitâb" diye de anılmaktadır.

Birçok defa basılan eserin (Delhi 1847; Lahor 1870; Kazan 1890, 1909; Bombay 1303, Peştu ve Farsça tercümeyle; İstanbul 1281, 1309, 1310, 1317-18; Kahire 1957; Deobend 1986; nşr. Muhammed İ'zâz Ali, Mültan 1980; nşr. Kamil Muhammed Muhammed Uveyde, Beyrut 1997; nşr. Abdullah Nezîr Ahmed Mizzî, Beyrut 1429/2008, kenarında İbn Kutluboğa'nın *Tashîhu Muhtasari'l-Kudûrî*'si olarak) çeşitli Doğu ve Batı dillerinde tam ve kısmî tercümeleri yapılmıştır (İng. trc. Tahram Narayan, *Kitaâb-i Mukhtasar-i Qudûrî: Qoodoories Abridgement of Mahommeden Law*, Dihli 1847; Far. trc. Ebü'l-Kâsım b. Hüseyin, *Kudûrî-i Fârsî*, Leknev 1910, 1914; Fr. Trc. Georges Henri Bousquet; Léon Bercher, *Le statut personnel en droit musulman hanéfite*, Paris 1953; Urduca trc. ve şerh. Muhammed Hanîf Gengûhî, Karaçi 1986; İng. trc. Tahir Mahmud Kiyânî, *Mukhtasar Al-Quduri: A Manual of lslamic Law According to the Hanafi School*, London 2010).

el-Muhtasar, üzerinde otuz civarında şerh vb. çalışma yapılmış olup en yaygın şerhleri, Ebû Bekir el-Haddâd'ın

29 bk. Sezgin, I, 441.

el-Cevheretü'n-Neyyire (İstanbul 1301, 1306, 1314, 1323; Kahire 1322; Delhi 1327; Lahor 1328; nşr. İlyas Kaplan, Beyrut 1427/2006; nşr. Addây Musa Abd, Bağdat 2009) ve *es-Sirâcü'l-Vehhâc*'ı[30] ile Abdülganî el-Meydânî'nin ***el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb***'ıdır (İstanbul 1274-1275; Kahire 1330, 1331, 1346, 1354; nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, I-IV, Kahire 1381/1961; nşr Sâid Bekdâş, Beyrut 2010).

3- Burhâneddin el-Merğînânî (ö. 593/1197), ***el-Hidâye.*** Bu kitap, Müteahhirîn Devri Hanefî ulemâsı arasında en çok rağbet gören eserlerin başında gelir. Eser, müellifin Kudûrî'ye ait *el-Muhtasar* ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin ***el-Câmiu's-Sağîr***'inde mevcut meseleleri derlemek suretiyle kaleme aldığı ***Bidâyetü'l-Mübtedî***'nin şerhidir. Merğînânî'nin ilmî kudreti, konuları bir bütün hâlinde işleyişi ve üslûbunun güzelliği sebebiyle çok tutulan ***el-Hidâye,*** birçok defa basılmıştır (I-II, Kalküta 1234; Bombay 1279; Kahire 1282, 1326, 1928, 1355, I-II, 1326, 1327, 1371; Kazan 1888; I-IV, Kanpûr 1289-1290, Leknevî'nin ***Müzeyyiletü'd-Dirâye***'siyle birlikte; Leknev 1314; Delhi 1306, 1328, 1331; nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, I-IV, Kahire 1385/1966; nşr. Eymen Sâlih Şabân, I-VII, Kahire 141/1994; nşr. Muhammed Muhammed Tâmir – Hâfız Âşûr Hâfız, I-IV, Kahire 1420/2000).

Gulâm Yahyâ Han, Tâceddin Bengâlî, Mîr Muhammed Hüseyin ve Şerîatullah Senbelî tarafından Farsçaya (Kalküta 1807; I-IV, Leknev 1874) çevrilen eseri Charles Hamilton İngilizceye (*The Hidaya: Commentary on the Islamic Laws*, London 1791, 1870; ayrıca İng. trc. ve açıklamalar Imran Ahsan Khan Nyazee, *Al-Hidayah: The Guidance*, Bristol 2008), Hasan Ege (*Hidâye Tercemesi*, I-III, İstanbul 1982-1984) ve Ahmed Meylânî (*el-Hidâye Tercemesi*, İstanbul 1991) Türkçeye çevirmiştir. Eser Rusçaya (trc. A. Kh. Saidov, ***Khidoia: kommentarii musulmanskogo prava***, Taşkent 1994) ve Özbe-

30 bk. *a.g.e.,* I, 454.

kistan Fenler Akademisi, Taşkent İslam Üniversitesi ile İnsan Hukukları Milli Merkezi tarafından Özbekçeye tercüme edilmiştir (Taşkent 2001).

el-Hidâye'nin hadislerinin tahrîci konusunda İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448) ***ed-Dirâye fî Muntahabi Tahrîci Ahâdîsi'l-Hidâye*** (Delhi 1882; nşr. Abdullah Hâşim el-Yemânî, Medine 1964) ve Cemâlüddin ez-Zeylaî (ö. 726/1325) ***Nasbu'r-Râye fî Ahâdîsi'l-Hidâye*** (Delhi 1299; Leknev 1301; I-IV, Kahire 1357/1938, 1393/1973, İbn Kutluboğa'nın ***Nasbu'r-Râye***'de gözden kaçmış hadislerle ilgili ***Munyetu'l-Elmeî*** adlı eseriyle; nşr. Muhammed Avvâme, Beyrut 1418/1997) adlı kitapları te'lif etmiştir.

el-Hidâye üzerine altmış civarında şerh ve hâşiye yazılmış olup basılan önemli şerhleri şunlardır: Celâleddin el-Kurlânî, ***el-Kifâye*** (I-IV, Kalküta 1831-1834; Bombay 1279; Leknev 1876-1881, 1887; Kazan 1304; I-IX, Kahire 1319, ***Fethu'l-Kadîr*** ve ***el-İnâye*** ile birlikte); Ekmeleddin el-Bâbertî, ***el-İnâye*** (Kalküta 1831, 1837, 1840; I-VIII, Bulak 1315-1318, Sadî Çelebi'nin buna hâşiyesi ve ***Fethu'l-Kadîr***'le birlikte; I-IX, Kahire 1319, aynı eserler ve ***el-Kifâye*** ile birlikte; I-X, Kahire 1970, ***Fethu'l-Kadîr*** ve Sâdî Çelebi'nin hâşiyesiyle birlikte; nşr. Ebû Mahrûs Amr b. Mahrûs, I-VI, Beyrut 1428/2007); Bedreddin el-Aynî, ***el-Binâye*** (I-IV, Leknev 1293; I-X, Beyrut 1400-1401/1980-1981); İbnü'l-Hümâm, ***Fethu'l-Kadîr*** (I-IV, Leknev 1292; I-VIII, Bulak 1315-1318; I-IX, Kahire 1319; I-X, Kahire 1970).

4. Abdullah b. Mahmûd el-Mevsılî (ö. 683/1284), *el-Muhtâr (el-Muhtâr li'l-Fetvâ).* Müteahhirîn Devri Hanefî âlimleri arasında şöhret bulan metinden biri olan bu eseri Mevsılî gençliğinde, yeni başlayanlar için kaleme almıştır. Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin tercih edildiği ***el-Muhtâr***'da Ebû Yusuf, Şeybânî ve İmam Şâfiî'nin görüşlerine de yer verilmiştir. Eser müellifi tarafından ***el-İhtiyâr li-Ta'lîli'l-Muhtâr***

adıyla şerh edilmiş, müstakil olarak neşri (nşr. Abdüsselâm b. Abdülhâdî Şenâr, Dımaşk 1427/2006; nşr. Sâid Bekdâş, Beyrut 1433/2012) yanında ***el-İhtiyâr*** ile birlikte de neşirleri yapılmıştır (I-III, Kahire 1355; Dımaşk 1996; nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, I-V, Kahire 1369/1950; Halep 1966-1967; nşr. Hâlid Abdurrahman el-Âk, Beyrut 1425/2004). Bu şerhte, özellikle sık sık karşılaşılan meselelerin ilâvesi yanında Hanefî imamları arasındaki görüş ayrılıklarına ve fıkhî ta'lîllere yer verilmiş, ihtilâflı konularda fetvaya esas olan görüşe yer yer işaret edilmiştir.

el-Muhtâr, Kenzü'd-Dekâik, el-Vikâye ve ***Mecmau'l-Bahreyn*** adlı eserler, müteahhirîn Hanefî ulemâ tarafından "Mütûn-ı Erbaa" diye anılan dört muteber kaynağı oluşturur.

Ebû Abdullah Tâcüddin Abdullah b. Ali el-Buhârî (ö. 799/1397) ***el-Muhtâr'ı*** nazmetmiş, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali ed-Dımaşkî, İbrahim b. Ahmed el-Mevsılî, Çivizâde Muhyiddin Mehmed, Zeylaî, Ömer b. İshak el-Gaznevî, İbn Emîr el-Hâc el-Halebî ve İbn Kutluboğa da şerh etmişlerdir.

5. Muzafferüddin İbnü's-Sââtî, (ö. 694/1295), *Mecmau'l-Bahreyn ve Mültekâ'n-Neyyireyn.* Kudûrî'nin ***Muhtasar***'ı ile Ebû Hafs Ömer en-Nesefî'nin ***Manzûme***'si esas alınarak telif edilen bu eser, ***el-Vikâye, Kenzü'd-Dekâik*** ve ***el-Muhtâr*** ile birlikte Hanefî mezhebinde ***"Mütûn-i Erbaa"*** diye anılan dört muteber kaynağı oluşturur. Yüzlerce yazma nüshasının varlığı ne kadar rağbet gördüğünü göstermektedir (nşr. İlyas Kaplan, Beyrut 1426/2005).

Eserin müellifi tarafından yapılan şerhinden başka, Ahmed b. İbrahim el-Ayıntâbî (ö. 767/1365), İbn Melek (ö. 797/1395), Ahmed b. Muhammed et-Tarâblusî (ö. 967/1559), İbnü'd-Diyâ el-Mekkî (ö. 854/1450), Bedruddin

el-Aynî (ö. 855/1455), İsa b. Halef er-Reşîdî'nin bugüne ulaşmış şerhleri vardır.[31]

6. Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310), *Kenzü'd-Dekâik.* Şeybânî'nin zâhirü'r-rivâye kitaplarından özellikle ***el-Câmiu'l-Kebîr***, ***el-Câmiu's-Sağîr*** ve ***ez-Ziyâdât*** ile Tahâvî'nin ***el-Muhtasar***'ı, Ebû Hafs en-Nesefî'nin ***el-Manzûme***'si, Merğînânî'nin ***el-Hidâye***'si ve diğer bazı "nevâzil" ve fetvâ kitaplarından faydalanılarak yine Nesefî tarafından kaleme alınan ***el-Vâfî*** adlı eserin muhtasarı olup birçok defa basılmıştır (meselâ bk. nşr. W. Cureton, London 1843; Lahor 1870; Delhi 1287, 1306; Bombay 1877, 1882; Kahire 1309, 1311; nşr. Sâid Bektâş, Beyrut 1432/2011). Farsçaya (trc. Ebü'l-Hüseyin Abdülmecîd Murâdzehî el-Kâşî – İ'zâz Ali Dîvbendî, Zâhidân/İran 1424/2003) ve Peştu diline tercüme edilen ***Kenzü'd-Dekâik***'in otuz civarındaki şerhi arasında[32] en önemlileri şunlardır: Fahreddin Osman b. Ali ez-Zeylaî, ***Tebyînü'l-Hakâik*** (Leknev 1302; Kahire 1303; I-VI, Bulak 1313-1315); Bedreddin el-Aynî, ***Remzü'l-Hakâik*** (I-II, Bulak 1285; Kahire 1299; Bombay 1302; Delhi 1870; Leknev 1877; nşr. Nuaym Eşref Nûr Ahmed, I-II, Karaçi 1424/2004); Ebü'l-Kâsım es-Semerkandî, ***Müstahlasü'l-Hakâik*** (Delhi 1870, 1882, 1884; Leknev 1870, 1877; Kanpûr 1882; Bombay 1882); Molla Miskîn, ***Şerhu Kenzi'd-Dekâik*** (Bulak 1287; Kahire 1294, 1303, 1312, 1328; nşr. Mahmud Ömer ed-Dimyâtî, I-II, Beyrut 2008); Zeynüddin İbn Nüceym, ***el-Bahru'r-Râik*** (I-VIII, Kahire 1311; nşr. Zekeriyya Umeyrât, I-IX, Beyrut 1418/1997), Sirâcüddin İbn Nüceym, ***en-Nehrü'l-Fâik*** (nşr. Ahmed İzzu İnâye, I-III, Beyrut 1422/2002).

31 Metni ve şerhlerinin yazma nüshaları için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 477; *Suppl.*, I, 658.

32 bk. Brockelmann, *GAL*, II, 251-252; *Suppl.*, II, 265-267.

el-Muhtâr, Kenzü'd-Dekâik, el-Vikâye ve *Mecmau'l-Bahreyn* adlı eserler, müteahhirîn Hanefî ulemâ tarafından "Mütûn-ı Erbaa" diye anılan dört muteber kaynağı oluşturur.

İbnü'l-Fasîh (ö. 755/1354) tarafından manzum hâle getirilmiş olan eser, Nâsır b. Muhammed el-Kirmânî tarafından da Farsçaya tercüme edilmiştir.

7. Burhânüşşerîa Mahmûd b. Sadrüşşerîa el-Evvel Ubeydullah el-Mahbûbî el-Buhârî (VII-VIII./XIII-XIV. yüzyıl), *Vikâyetü'r-Rivâye fî Mesâili'l-Hidâye.* Müellif, torunu Sadruşşerîa es-Sânî için Burhâneddin el-Merğînânî'ye ait *el-Hidâye*'den ihtisarla te'lif etmiştir. *el-Hidâye*'de pek çok mesele geniş şekilde ele alınırken Burhânüşşerîa, seçme yoluyla bu meseleleri özetleyerek *el-Vikâye*'yi yazmıştır. Eser yazıldığı dönemden itibaren çok tutulmuş ve Hanefî mezhebinin yayıldığı bütün coğrafyadaki medreselerinde müellifin torunu Sadrüşşerîa tarafından yazılan şerhle birlikte ders kitabı hâline gelmiştir. Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı, Nesefî'nin *Kenzü'd-Dekâik*'i ile birlikte Burhânüşşerîa'nın *el-Vikâye*'si, Müteahhirîn Dönemi'nde en çok itibar gören "Mütûn-i Selâse"yi meydana getirir. *Kenzü'd-Dekâik* ve *el-Vikâye* ile birlikte Mevsılî'nin *el-Muhtâr* ve İbnü's-Sââtî'nin *Mecmau'l-Bahreyn*'i de "Mütûn-i Erbaa" olarak anılır.

el-Vikâye'nin ayrı olarak (Beyazıt Devlet Ktp., Merzifonlu K. Mustafa, nr. 256; Bâyezid. Nr. 2230-2232, 2321, 2341, 2503, 2549; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1503-1507; Esad Efendi, nr. 1038-1040; Fatih, nr. 2199, 2216-2217, 2220-2232) ve Sadrüşşerîa şerhiyle birlikte binlerce yazma nüshası mevcut olmakla birlikte eserin ayrı bir modern neşri henüz gerçekleştirilmemiştir. Ancak Sadrüşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye*'si (nşr. Salâh Muhammed Ebü'l-Hâc, I-II, Amman 2006) ve hâşiyeleriyle birlikte birçok defa yayımlanmıştır.

el-Vikâye'nin Türkçeye bir kısmı manzum bazı çevirileri yapılmıştır. Balıkesirli Devletoğlu Yusuf'un manzum *Terce-*

me-i Vikâye (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4439; Fâtih, nr. 1533), Şemsi Ahmed Paşa'nın (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1980/4) ve Tatarpazarcıklı Kurd Mehmed Efendi'nin *Terceme-i Vikâyetü'r-Rivâye*'si (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 838, 870) bunlardandır.

Müellifin torunu Sadrüşşerîa es-Sânî *el-Vikâye*'yi önce *en-Nukâye* adıyla ihtisar etmiş (Kazan 1260, 1290, 1902; Petersburg 1895; Kalküta 1274, 1858; Leknev 1873, 1888, 1889; Kahire 1318; Beyrut 2005, Necmeddin Muhammed ed-Derekânî'nin *İhtisârü'r-Rivâye* adlı şerhiyle birlikte; nşr. Ahmed eş-Şâzelî el-Ezherî, Kahire 1431/2010), daha sonra oğlu Mahmud'un isteği üzerine de şerh etmiştir.

en-Nukâye üzerine Celâleddin Mahmûd b. Ebû Bekir es-Semerkandî, Nizâmüddin el-Bircendî, Abdülvâcid b. Muhammed el-Kütahyevî es-Seyrâmî, Takıyyüddin eş-Şümünnî, Musannifek, İbn Kutluboğa, Mahmûd b. İlyâs er-Rûmî, Abdurrahman b. Ebû Bekir b. Muhammed el-Aynî, Abdurrahman-ı Câmî, Mahmûd b. Ahmed el-Emşâtî el-Ayntâbî, Ebü'l-Mekârim b. Abdullah b. Muhammed es-Sabbâgî, Kuhistânî (*Câmiu'r-Rumûz fî Şerhi'n-Nukâye*, Kalküta 1858; İstanbul 1289, 1291/1874, 1299; Kazan 1880, 1890, 1902-1903; Leknev 1874, 1291, 1298), Ali el-Kârî (*Fethu Bâbi'l-İnâye bi-Şerhi'n-Nukâye*, Kazan 1320, 1328; Delhi 1351; nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Halep 1387/1967, 1426/2005; nşr. Muhammed Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm, Beyrut 1418/1997; nşr. Ahmed eş-Şâzelî el-Ezherî, I-III, Kahire 1431/2010) gibi âlimler şerh yazmıştır. Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî de *en-Nukâye*'yi *el-Ferâidü's-Seniyye* adıyla manzum hâle getirmiş (İstanbul 1329), daha sonra bunu *el-Fevâidü's-Semiyye* ismiyle şerh etmiştir (Nesefî'nin fıkıh usûlüne dair *Menârü'l-Envâr*'ının yine Kevâkibî tarafından yapılan manzum şekli ve şerhiyle birlikte, Bulak 1322-1324). *en-Nukâye*'yi Mirza Kâzım Bey Rusçaya çevirerek bazı açıklamalarla birlikte yayım-

lamış; Muhammed Salâh'ın Kazan Türkçesiyle yaptığı çeviri, Arap alfabesiyle basılmıştır (*Tercüme-i Muhtasarü'l-Vikâye*, Kazan 1887).

Şerhu'l-Vikâye şöhretinden dolayı müellifin lakabı olan *Şadru'ş-Şerîa* adıyla anılır (Leknev 1872-1873, 1883; Delhi 1888, 1889; Kahire 1318-1322, Abdülhakîm el-Efğânî'nin ***Keşfü'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*** adlı eserinin kenarında; Karaçi 1407/1987, ***Keşfü'l-Hakâik***'in kenarında). Ahîzâde Yusuf Efendi'nin ***Zahîretü'l-Ukbâ*** adıyla buna yazdığı hâşiye (Leknev 1873, 1882, 1304; Kanpûr 1878; Lahor 1879; Kalküta 1245) önemlidir. Diğer başlıca hâşiyeleri arasında Hayâlî, Kara Sinan, Niksârî, Yâkub Paşa, Fenârî Hasan Çelebi, Hüsâm Çelebi, Amasyalı Hatibzâde Muhyiddin Mehmed Karabâğî, Kutbüddin Merzifonî, Hâfız-ı Acem, Hafîd et-Teftâzânî, İsâmüddin el-İsferâyînî, Birgivî, Şeyhülislam Kadızâde Ahmed Şemseddin, Hasan Kâfi Akhisârî, Kara Kemal el-Karamânî, Abdülhay el-Leknevî (***Umdetü'r-Riâye fî Halli Şerhi'l-Vikâye***, Leknev, ts.; Delhi 1916; Kûittah 1986; nşr. Salâh Muhammed Ebü'l-Hâc, I-VI, Beyrut 2009; ve ***es-Siâye fî Keşfi mâ fî Şerhi'l-Vikâye***, Lahor 1976, 1987) ile Salâh Muhammed Ebü'l-Hâc'ın (***Müntehe'n-Nikâye alâ Şerhi'l-Vikâye***, Amman 2006) çalışmaları sayılabilir.[33]

C. DİĞER BAZI ÖNEMLİ METİNLER

1. Alâeddin es-Semerkandî (ö. 539/1144), *Tuhfetü'l-Fukahâ.* Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ına dayanmakla birlikte o zamana kadar kaleme alınan eserlerden farklı bir sistematiğe sahiptir. Kudûrî'nin eserini ikmal, izah ve delillerle temellendirme maksadıyla kaleme alınan *Tuhfetü'l-Fukahâ* tertip usûlü ve terminolojinin geliştirilmesi bakımından ileri

33 *el-Vikâye* ve *en-Nukâye* üzerine yapılan diğer şerh ve hâşiye çalışmaları için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 468-469; *Suppl.*, I, 646-648; Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", *DİA*, XXXV, 429; Murteza Bedir, "Vikâyetü'r-Rivâye", *DİA*, XLIII, 106-108.

bir merhaleyi temsil eder (nşr. M. Zekî Abdülber, I-III, Dımaşk 1377/1958; Beyrut 1405/1984; Katar 1408/1987; nşr. M. el-Muntasır el-Kettânî - Vehbe ez-Zuhaylî, I-IV, Dımaşk 1384/1964).

Semerkandî'nin talebesi Kâsânî, bu eseri tertip ve metot bakımından örnek alarak ***Bedâiu's-Sanâi***'i telif etti (I-VII, Kahire 1327-1328; nşr. Zekeriyyâ Ali Yusuf, I-X, Kahire 1972). Bilgilere ulaşma ve onları anlamayı kolaylaştırmak için ayrıntıları mümkün olduğu ölçüde genel kurallara bağlamayı amaç edinen müellif, bunu büyük ölçüde başarmıştır. Hanefî tabakat kitaplarında bu eser, ***Tuhfetü'l-Fukahâ***'nın şerhi olarak gösteriliyorsa da aslında klasik şerhlerle benzerliği bulunmayan Kâsânî'nin eseri orijinal bir çalışma olup gerek muhteva gerekse metot bakımından Semerkandî'nin eserini aşmıştır.

2. Şemsüddîn Muhammed b. Yusuf b. İlyas el-Konevî (ö. 788/1386), *Düreru'l-Bihâr fi'l-Mezâhibi'l-Erba'ati'l-Ahyâr.* İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295) Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Züfer b. Hüzeyl, İmam Şâfiî ve Mâlik'in görüşlerine yer verilen ***Mecmau'l-Bahreyn*** adlı eserine Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini ilave etmek suretiyle kaleme alınmış, eserde mezhep imamlarının ittifak ve ihtilâf ettikleri meselelere ayrı ayrı işaret edilmiştir (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 915; Reşid Efendi, nr. 196; Kılıç Ali Paşa, nr. 450; Cârullah Efendi, nr. 640; Ayasofya, nr. 2244; Fâtih, nr. 1628; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1523). Eser İslam Dâşkîn tarafından Beyrut Cinân Üniversitesinde yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır (1430/2009).

Düreru'l-Bihâr; İbn Vehbân, İbn Kutluboğa, Zeynüddin Abdurrahman el-Aynî (ö. 893/1488), Şemsüddin Muhammed el-Buhârî (ö. 850/1446; ***Gureru'l-Ezkâr***) ve Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Hıdr (ö. 785/1383; ***el-Gavsı-l'İktibâsi Nefâisi'l-Esrâri'l-Mevdûa fî Düreri'l-Bihâr***; bu şerhe

Hasan Çelebi bir haşiye yazmıştır.) ve Gânim el-Bağdâdî tarafından şerh edilmiş; Ebü'l-Mehâsin Husâmüddin er-Ruhâvî de *Düreru'l-Bihâr*'ı *el-Bihâru'z-Zâhire* adıyla manzum hâle getirmiştir.

3. Molla Husrev Muhammed b. Ferâmuz b. Ali (ö. 885/1480), *Dureru'l-Hukkâm.* Uzun yıllar kadılık ve kazaskerlik yapan müellif, bu tecrübeleri ışığında önce fıkha dair *Gureru'l-Ahkâm* adlı muhtasar eseri yazmış, Osmanlı muhitinde uzun zaman kadıların başvurdukları yarı resmî bir hukuk metni işlevi görecek olan bu kitabını daha sonra *Dureru'l-Hukkâm* adıyla şerh etmiştir (İstanbul 1257, 1258, 1260, 1277, 1289, 1299, 1300, 1308, 1310, 1317, 1319, 1329; Kahire 1294, İ297, kenarında Şurunbulâlî'nin *Gunyetu Zevi'l-Erhâm* adı şerhiyle).

Eserin İbrahim el-Halebî, Kınalızâde Ali Efendi, Azmizâde Mustafa Haletî, Nuh Efendi (İstanbul 1314), Vankulu (Vanî Mehmed Efendi; *Nakdu'd-Durer*, İstanbul 1314), Şurunbulâlî (*Gunyetu Zevi'l-Erhâm;* İstanbul 1297, 1299, 1300, 1301, 1308, 1310, 1317, 1318, 1319, 1329), Abdülhalim b. Pîr Kadem (İstanbul 1270, 1311, 1331) ve Ebû Said el-Hâdimî (İstanbul 1269, 1270, 1310) tarafından yapılan muhtelif şerh ve haşiyeleri vardır. Süleyman b. Veli el-Ankaravî (İstanbul 1258, 1292) ve başkaları eseri Türkçeye tercüme etmiştir.

4. Burhânuddîn İbrahim b. Muhammed b. İbrahim el-Halebî (ö. 956/1549), *Mülteka'l-Ebhur.* Osmanlı medreselerinde okutulan bu meşhur fıkıh el kitabı, aynı zamanda kadı ve müftülerin başvuru kaynaklarından biri olup Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-Hükkâm*'ı ile birlikte Osmanlı Devleti'nin yarı resmî hukuk külliyatını teşkil etmiştir. *Muhtasaru'l-Kudûrî, el-Muhtâr, Kenzu'd-Dekâik* ve *el-Vikâye* gibi meşhur Hanefî kitaplarına dayanarak telif edilen *Mülteka'l-Ebhur* 17.000'den fazla fıkhî meseleyi ihtiva etmektedir (İstanbul 1252, 1258, 1260, 1271, 1303, 1309, 1316, 1325; Bulak

1263; Bombay 1278, Abdulhak Serhendî'nin ***Mesîlu Şerhi'l-Vikâye*** adlı eseriyle; nşr. Vehbi Süleyman Gâvecî el-Elbânî, I-II, Beyrut 1989). Mia Brandel-Syrier, Arapça metni ve Ebubekir Efendi'nin Arfikanca tercümesinden hareketle bir giriş ve notlarla birlikte eserin neşir ve İngilizce tercümesini gerçekleştirmiştir (*The Religious duties of Islam : Multaqa'l-abhur of Muhammad b. Ibrahim ul-Halabi as taught and explained by Abu Bakr Effendi*, Leiden 1960, 1971).

Mülteka'nın elli civarındaki şerhinden bazı önemlileri şunlardır:

Şeyhzâde, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 1078/ 1667), ***Mecmau'l-Enhur***. Bu eser müellifinin lakabına nisbetle ***Dâmâd*** diye meşhurdur (Kahire 1298; İstanbul 1241, 1257, 1264, 1276, 1287, 1310, 1329, 1304, 1317, Haskefî'nin ***ed-Dürru'l-Münteka*** adlı şerhiyle; nşr. Halil Umrân el-Mansûr, I-IV, Beyrut 1419/1998).

Muhammed b. Ali el-Haskefî (ö. 1088/1677), ***ed-Dürru'l-Münteka*** (İstanbul 1258, 1287, 1302, 1310, 1311, 1317, 1319, 1321-1322, 1327, 1328).

Mahmud b. Berekât el-Bâkânî (ö. 1003/1594), ***Mecra'l-Enhur*** (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1234; İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 105).

Sunullah el-Halebî, ***İksîru't-Tükâ fî Tahrîri'l-Mülteka*** (Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 1027; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1233).

Vahdetî Osman b. Abdullah Edirnevî (ö. 1130/1718), ***Mühtedi'l-Enhur ilâ Mülteka'l-Ebhur*** (İstanbul 1311, 1313).

Mevkûfâtî'nin Türkçe tercüme ve şerhi (Bulak 1254; İstanbul 1269, 1276).

Mevkûfâtî'den başka Hibrî Ali Efendi, Mehmed Tahir er-Rahîmî, Mahmud b. Abdülvehhab el-Hâmidî de ***Mülteka***'yı

Türkçeye tercüme etmiştir. Ayrıca Mustafa Uysal bazı Osmanlı fetvâ mecmualarından yaptığı iktibaslar ve açıklamalarla da zenginleştirerek (İstanbul 1979), Ahmet Davutoğlu, Zülkarneyn Tatlılı ve Şevket Gürel (I-II, İstanbul 1980-1983) ise sadeleştirip bazı bölümler çıkararak eserin yeni harflerle tercümesini gerçekleştirmişlerdir. İbn Abdürrezzâk *Mültekâ*'nın feraiz kısmını *Kalâidü'l-Manzûm* adıyla manzum hâle getirmiş ve İbn Âbidîn de bunu *er-Rahîku'l-Mahtûm* (Dımaşk 1302) adıyla şerh etmiştir.

5. Şemsuddîn Muhammed b. Abdullah et-Tumurtâşî el-Ğazzî (ö. 1006/1598), *Tenvîru'l-Ebsâr ve Câmiu'l-Bihâr.* Mutemet kitaplardan derlenerek telif edilen bu eser, 995 (1587) yılında tamamlanmıştır (Kahire 1298, 1332).

Alâuddîn Muhammed b. Ali el-Haskefî (ö. 1088/1677) bu eseri *ed-Dürrü'l-Muhtâr* adıyla şerh etmiş (İstanbul 1260, 1277, 1294, 1307, 1308; Kalküta 1243, 1268; Leknev 1280, 1293, Hintçe tercümesiyle, 1294; Bombay 1278, 1309; Lahor 1305; Bulak 1254, 1272; Kahire 1268, 1293, 1299, 1307, 1318, 1321; İng. trc. B. M. Dayal, *The Durr-ul-Mukhtar*, Lahore 1913), İbn Âbidin (ö. 1252/1836) de bu şerhe *Reddu'l-Muhtâr* adlı meşhur haşiyesini yazmıştır (I-V, Bulak 1272, 1286, 1299; Kahire 1263, 1307, 1317; İstanbul 1307; I-VIII, Kahire 1386/1966; I-XII, nşr. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Beyrut 1415/1994, Riyad 1423/2003; I-XVI, nşr. Husameddin b. Muhammed Salih Ferfûr, Dımaşk 1421/2000; Türkçe trc. Ahmet Davutoğlu, Mehmet Savaş ve dğr., I-XVII, İstanbul 1982-1988). İbn Âbidîn'in *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*'ı, başlangıçtan müellifin zamanına kadar kaleme alınmış hemen bütün temel Hanefî kaynaklarına dayanması, hükümlerin dayandığı delillerin gösterilmesi, mezhepteki zayıf, sahih ve mutemet görüşlere işaret edilmesi, daha önce açıklığa kavuşturulmamış bazı karmaşık meselelerin çözümlenmeye çalışılması ve

önceki eserlerde görülen yanlışların düzeltilmesi bakımından önem taşır.

Tenvîru'l-Ebsâr'ı ayrıca Molla Hüseyin b. İskender er-Rûmî, *el-Cevherü'l-Münîr fî Şerhi't-Tenvîr* (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 569; Edirne Selimiye Ktp., nr. 812; Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 8088), Abdürrezzâk b. Halîl b. Cüneyd er-Rûmî, *Münîrü'l-Efkâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr*, Muhammed b. Ebû Bekir el-Musânnif el-Bursevî, *Tebsîrü'l-Envâr ve Câmiu'l-Esrâr fî Şerhi Tenvîri'l-Ebsâr* (İstanbul Üniversitesi Ktp., AY, nr. 421; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1577; Murad Molla Ktp., Murad Molla, nr. 844), İsmâil b. Abdülbâkî el-Yâzicî, *Metâliu'l-Envâr ve Levâmiu'l-Efkâr* (Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 8131) adıyla şerh etmiş, Mûsâ b. Es'ad el-Mehâsinî de *Tenvîrü'l-Ebsâr*'ı *Hulâsatü't-Tenvîr ve Zahîretü'l-Muhtâc ve'l-Fakîr* adıyla manzum hâle getirmiştir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 674).

D. NEVÂZİL, VÂKIÂT VE FETÂVÂ KİTAPLARI

Bu gruba giren eserler, Ebû Hanîfe ve talebelerinin ardından ictihad asrının sonlarına kadar gelen müctehid âlimlerin kendi zamanlarında ortaya çıkan ve mezhep imamı ve talebelerinden herhangi bir rivayet bulamadıkları yeni meseleler hakkında verdikleri hükümleri ihtiva etmektedir. Bu âlimler, kendi zamanlarında ortaya çıkan meselelere mezhep usûlü çerçevesinde çözüm ararken doğru buldukları delil ve sebepleri gerekçe göstererek bazen mezhep imamlarına muhalefette bulunmuşlar, kendi görüş ve tercihlerini de belirtmişlerdir. Bu türdeki ilk eser, bilindiği kadarıyla Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *en-Nevâzil*'i olup bunu başkaları takip etmiş, daha sonra gelen âlimler de bu eserlerdeki meseleleri derleyen yeni kitaplar kaleme almışlardır. Bunlardan bazıları yalnız fetâvâyı (nevâzil, vâkıât) toplarken bazıları mezhebin

usûl (zâhirü'r-rivâye) ve nevâdir görüşleriyle birlikte fetâvâyı derlemişlerdir.[34]

Gerek konuların tertibi gerekse işlenişi bakımından genel olarak mezhebin temel klasik metinlerinin esas alındığı bu türdeki eserler arasında, birkaçı dışında hemen tamamı soru-cevap şeklinde olan Osmanlı şeyhülislamlarının fetvâ kitaplarının ayrı bir grup teşkil ettiğini belirtmek gerekir. Nevâzil ve fetâvâ türünde yazılan eserlerin belli başlıları şunlardır: Ebü'l-Leys es-Semerkandî, ***en-Nevâzil fi'l-Fürû*** (***Fetâva'n-Nevâzil***, Haydarâbâd 1355; Koiteh/Belucistan 1985; nşr. Yusuf Ahmed, Beyrut 1425/2004; Abdur-Rahman Mangera, *A* critical edition of ***Abû'l-Layth al-Samarqandî's Nawâzil***, doktora tezi, SOAS, University of London, 2013); Ebü'l-Leys es-Semerkandî, ***Uyûnü'l-Mesâil*** (nşr. Abdürrezzâk el-Kâdirî, Haydarâbâd 1960; nşr. Selâhaddin en-Nâhî, Bağdat 1385-1387/1965-1967; nşr. Seyyid Muhammed Mühenna, Beyrut 1998/1419); Ebü'l-Abbas en-Nâtıfî, ***el-Vâkıât*** (Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 345); Ebü'l-Abbas en-Nâtıfî, ***el-Ecnâs*** (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2485; Cârullah Efendi, nr. 568; Şehid Ali Paşa, nr. 683); Suğdî, ***en-Nütef fi'l-Fetâvâ*** (nşr. Selâhaddin en-Nâhî, I-II, Bağdat 1975; Beyrut 1404/1984, 2. bs.); Muhammed b. İbrâhim el-Hasîrî, ***el-Hâvî fi'l-Fetâvâ*** (Süleymaniye Ktp., Kasîdecizâde Efendi, nr. 264; Şehid Ali Paşa, nr. 1018; Cârullah Efendi, nr. 627); Yusuf b. Ali el-Cürcânî, ***Hizânetü'l-Ekmel*** (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 633-637, Ayasofya, nr. 1146; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1518, 1519); Sadrüşşehîd, ***Vâkıâtü'l-Hüsâmî*** (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 573; Şehid Ali Paşa, nr. 1085; Yenicami, nr. 689-690; Fâtih, nr. 2491-2492); Sadrüşşehîd, ***el-Fetâva'l-Kübrâ*** (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2410-2412; Lâleli, nr. 1274; Yenicami, nr. 657-659); Sadrüşşehîd, ***el-Fetâva's-Suğrâ*** (Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 639-640);

34 Temîmî, I, 35-36; Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 18-20.

Ebü'l-Feth el-Velvâlicî, ***el-Fetâva'l-Velvâliciyye*** (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2415; Yenicami, nr. 664-665; Lâleli, nr. 1279; Şehid Ali Paşa, nr. 1053-1054); İftihârüddin Tâhir b. Ahmed el-Buhârî, ***Hulâsatü'l-Fetâvâ*** (Leknev, ts.; Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 610-612, Süleymaniye, nr. 680-682); İftihârüddin Tâhir b. Ahmed el-Buhârî, ***Hizânetü'l-Fetâvâ*** (Delhi 1318; Kahire 1327-1328); Rükneddin Muhammed b. Abdürreşid el-Kirmânî, ***Cevâhirü'l-Fetâvâ*** (Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 603-604; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 567; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 329); Radıyyüddin es-Serahsî, ***el-Muhîtu'r-Radavî*** (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2108-2109; Cârullah Efendi, nr. 867, 949; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 492; Damad İbrâhim Paşa, nr. 657-658; Süleymaniye, nr. 600, 602); Ahmed b. Mûsâ el-Keşşî, ***Mecmau'n-Nevâzil ve'l-Havâdis ve'l-Vâkıât*** (Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 547-548; Esad Efendi, nr. 913; Çorlulu Ali Paşa, nr. 278); Muhammed b. Yusuf es-Semerkandî, ***el-Mültekât fi'l-Fetâva'l-Hanefiyye*** (nşr. Mahmud Nassâr – Seyyid Yusuf Ahmed, Beyrut 1420/2000); Sirâcüddin el-Ûşî, ***el-Fetâva's-Sirâciyye*** (Kalküta 1827; I-IV, Leknev 1293-1295, kenarında ***Fetâvâ Kâdîhân*** olarak); Ahmed b. Muhammed el-Attâbî, ***Câmiu'l-Fıkh*** (***el-Fetâva'l-Attâbiyye***; Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1559, Süleymaniye, nr. 815; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 441); Kâdîhân, ***Fetâvâ Kâdîhân*** (Kalküta 1251; Kahire 1282; Leknev 1293-1295, Ûşî'nin eseriyle; I-VI, Bulak 1310-1311, ***el-Fetâva'l-Hindiyye***'nin kenarında); Burhâneddin el-Merğînânî, ***Muhtârât (Muhtâr) ü'n-Nevâzil*** (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 92, 1421-1423; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 505; Çorlulu Ali Paşa, nr. 255; Esad Efendi, nr. 970); Burhâneddin el-Merğînânî, ***et-Tecnîs ve'l-Mezîd fi'l-Fetâvâ*** (nşr. Muhammed Emîn Mekkî, I-II, Karaçi 1424/2004); Cemâleddin el-Gaznevî, ***el-Hâvi'l-Kudsî*** (nşr. Sâlih el-Âlî, I-II, Beyrut 1432/2011); Burhâneddin el-Buhârî, ***el-Muhîtü'l-Burhânî*** (nşr. Ahmed İzzu İnâye ed-Dımaşkî, I-XI, Beyrut 1423/2004); Burhâneddin el-Buhârî,

Zahîretü'l-Fetâvâ (*ez-Zahîretü'l-Burhâniyye*) (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2308-2317; Yenicami, nr. 613-618; Cârullah Efendi, nr. 649-651); Burhâneddin el-Buhârî, ***Tetimmetü'l-Fetâvâ*** (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2278-2279; Yenicami, nr. 597; Cârullah Efendi, nr. 915); Zahîrüddin el-Buhârî, ***el-Fetâva'z-Zahîriyye*** (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2379-2381; Mahmud Paşa, nr. 253-254; Süleymaniye, nr. 661-662); Yusuf b. Ahmed es-Sicistânî, ***Münyetü'l-Müftî*** (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2477-2483; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 399, 525; Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 258-259); Necmeddin ez-Zâhidî, ***el-Kunye fi'l-Fetâvâ*** (Kalküta 1245; Moskova 1951); Necmeddin ez-Zâhidî, ***Hâvi'z-Zâhidî*** (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 879; Yenicami, nr. 407; Hamidiye, nr. 472; Cârullah Efendi, nr. 923); Âlim b. Alâ, ***el-Fetâva't-Tatarhâniyye*** (nşr. Seccâd Hüseyin, I-V, Karaçi 1416/1996; nşr. Şebbîr Ahmed el-Kâsımî, I-XXIII, Muradabad 1431/2010); Bezzâzî, ***el-Fetâva'l-Bezzâziyye*** (Kazan 1308; Kahire 1323; I-VI, Bulak 1310-1311, ***el-Fetâva'l-Hindiyye***'nin kenarında); Kâriülhidâye, ***el-Fetâva's-Sirâciyye*** (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1269/2; Kılıç Ali Paşa, nr. 486; Lala İsmâil, nr. 98/1); Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi, ***Mecmûatu İbni'l-Müeyyed;***[35] Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi, ***Fetâvâ*** (Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 496; Esad Efendi, nr. 958; Nuruosmaniye Ktp., nr. 2060, 2061); Zeynüddin İbn Nüceym, ***el-Fetâva'z-Zeyniyye*** (Bulak 1322); Ebussuûd Efendi, ***Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*** (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1028; Esad Efendi nr. 3727, Ayasofya, nr. 0.1543, Fâtih, nr. 679, 2349, 2350; nşr. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1972, 1983); Çivizâde Damadı Hâmid Efendi, ***Fetâvâ-yı Hâmidiyye*** (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2286-2287; Şehid Ali Paşa, nr. 953; Esad Efendi, nr. 554; Molla Çelebi, nr. 104-105); Zekeriyyâzâde Yahyâ Efendi, ***Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*** (Süley-

35 Yazma nüshaları için bk. M. Tayyib Gökbilgin, "Müeyyedzâde", ***İA***, VIII, 788-789.

maniye Ktp., Yenicami, nr. 666-668; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 311; Hafid Efendi, nr. 109); Hayreddin er-Remlî, ***el-Fetâva'l-Hayriyye*** (Bulak 1273, 1300; Kahire 1275-1276, 1310; İstanbul 1311, 1313); Kadri Efendi, ***Vâkıâtü'l-Müftîn*** (***Fetâvâ Kadrî***) (Bulak 1301); ***el-Fetâva'l-Hindiyye*** (Sultan Evrengzîb Âlemgîr'in emriyle bir heyet tarafından 1664-1672 yılları arasında kaleme alınmıştır; I-IV, Kalküta 1827-1832, 1243, 1251; Ahmedî 1278; Leknev 1292; Kanpûr 1895; I-VI, Bulak 1276, 1278, 1310-1311, kenarında ***Fetâvâ Kadîhân*** ve ***el-Fetâva'l-Bezzâzîyye*** ile; Kahire 1282, 1323); Minkârîzâde Yahyâ Efendi, ***Fetâvâ-yı Minkârîzâde*** (***Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi***; Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1055, 2831/10, Hamidiye, nr. 610; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 449; Nuruosmaniye Ktp., nr. 2001-2003, 2037, 2056); Ankaravî Mehmed Emin Efendi, ***Fetâvâ-yı Ankaravî*** (Bulak 1281; İstanbul 1281); Çatalcalı Ali Efendi, ***Fetâvâ-yı Ali Efendi*** (İstanbul 1245, 1258, 1266, 1272, 1278, 1283, 1286, 1289, 1311, 1322, 1324-1325); Seyyid Feyzullah Efendi, ***Fetâvâ-yı Feyziyye*** (İstanbul 1266, 1324-1325); Menteşzâde Abdürrahim Efendi, ***Fetâvâ-yı Abdürrahîm*** (İstanbul 1243); Yenişehirli Abdullah Efendi, ***Behcetü'l-Fetâvâ*** (İstanbul 1266, 1289); Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi, ***Netîcetü'l-Fetâvâ*** (İstanbul 1237, 1265). Bunların yanında XIX-XX. yüzyıl Hindistan Hanefî ulemâsı tarafından kaleme alınan ***Fetâvâ-yı Dârülulûm-i Diyûbend***, ***Fetâvâ-yı Reşîdiyye*** ve ***Fetâvâ-yı Rızviyye*** gibi eserleri de anmak gerekir.[36]

E. BELLİ KONULARA DAİR KİTAPLAR

Fıkhın bütün konularını kapsayan genel eserler yanında belli meselelerin incelendiği kitaplar da kaleme alınmış, bunlardan bir kısmı zamanla bir tür oluşturmuştur.

36 bk. *DİA*, XII, 440, 445.

İmam Ebû Yusuf'un ***Kitâbü'l-Harâc***'ı (Bulak 1302; Kahire 1352; nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1405/1985), malî hukuk alanında günümüze ulaşan ilk ve en önemli eserlerden biri olup çeşitli Doğu ve Batı dillerine tercüme edilmiştir.

İmam Muhammed'in ***es-Siyerü'l-Kebîr***'i de[37] İslam devletler hukuku alanında bugüne ulaşan en önemli eserdir. Bu eserin Serahsî tarafından yapılan şerhini (nşr. Salahaddin el-Müneccid – Abdülaziz Ahmed, I-V, Kahire 1971) Mehmed Münîb Ayıntâbî Türkçeye (I-II, İstanbul 1241), Muhammed Hamîdullah Fransızcaya tercüme etmiştir (***Le grand livre de la conduite de l'état***, I-IV, Ankara 1989-1991).

Hanefî mezhebinde kazâ ve muhâkeme usûlüne dair bugüne ulaştığı bilinen en eski ve en meşhur eser Hassâf'ın (ö. 261/875) ***Edebü'l-Kâdî***'sidir. Çeşitli şerhleri arasında Sadrüşşehîd'in (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân, I-IV, Bağdat 1397-1398/1977-1978; nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî - Ebû Bekir Muhammed el-Hâşimî, Beyrut 1414/1994) ve Cessâs'ın (nşr. Ferhât Ziyâde, Kahire 1979; nşr. Es'ad Trabzûnî el-Hüseynî, Kahire 1400/1980) yaptığı şerhleri anılabilir. Mecdüddin el-Üsrûşenî'nin, ***el-Fusûlü'l-Üsrûşeniyye*** adlı eseriyle Zeynüddin el-Merğînânî'nin ***Fusûlü'l-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm***'ı, İbn Kâdî Semâve tarafından ***Câmiu'l-Fusûleyn*** adıyla birleştirilmiştir (I-II, Kahire 1300). Bu konuda yazılan diğer belli başlı eserler şunlardır: Tarsûsî Necmeddin Efendi ***Enfau'l-Vesâil*** (***el-Fetâva't-Tarsûsiyye*** adıyla basılmıştır, Kahire 1344); Alâeddin Ali b. Halîl et-Trablusî, ***Muînü'l-Hükkâm*** (Bulak 1300; Kahire 1310, 1393); Lisânüddin İbnü'ş-Şıhne, ***Lisânü'l-Hükkâm*** (İskenderiye 1299; bir önceki eserle birlikte, Kahire 1310, 1393); İbnü'l-Gars, ***el-Fevâkihü'l-Bedriyye fi'l-Kadâya (Akdıyeti)'l-Hükmiyye*** (Muhammed Sâlih el-Cârim tarafından ***el-Mecâni'z-Zehriyye*** adıyla şerh edilmiştir, Ka-

37 Sezgin, I, 430-431; ayrıca Şeybânî'nin ikinci bölümdeki biyografisine bakınız.

hire 1326); Muhibbüddin el-Ulvânî (ö. 1016/1608), ***el-Manzûmetü'l-Muhibbiyye*** (***Umdetü'l-Hükkâm***, Kahire 1296).

Ebû Yusuf'un ***İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*** (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Kahire 1357) adlı bir eseri bulunmakla birlikte bu mezhepte ulemâ arasındaki görüş ayrılıklarına yer verilen ilk önemli mukayeseli hukuk kitabı İmam Muhammed tarafından kaleme alınan ***el-Hücce alâ Ehli'l-Medîne***'dir (nşr. Mehdî Hasan el-Keylânî, I-IV, Haydarâbâd 1385-1390/1965-1971). Bunu Tahâvî'nin ***İhtilâfü'l-Ulemâ*** adlı eseri takip eder. Aslı mevcut olmayan bu kitabın Cessâs tarafından yapılan muhtasarı, Muhammed Sagîr Hasan el-Ma'sûmî tarafından eserin aslı sanılarak bir bölümü ***İhtilâfü'l-Fukahâ*** (İslamâbâd 1971) adıyla yayımlanmış, daha sonra Abdullah Nezîr Ahmed kitabı ***Muhtasaru İhtilâfi'l-Ulemâ*** adıyla yeniden neşretmiştir (I-V, Beyrut 1416/1995). İmam Muhammed ve Tahâvî görüş ayrılıklarını fıkıh bablarına göre düzenleyip ele alırken ***el-Esrâr fi'l-Fürû*** adlı hacimli eserinde (bk. Sezgin, I, 458) aynı metodu uygulayan Debûsî kendisine nispet edilen ***Te'sîsü'n-Nazar***'da (Kahire 1320, 1930, 1972; nşr. Mustafa Muhammed el-Kabbânî, Kahire 1987, 2009; Beyrut, ts.) ihtilâfları bazı genel kurallar altında sistematik bir tarzda incelemiş ve bu sebeple ilm-i hilâfın kurucusu olarak anılmıştır.[38] Kudûrî'nin ***et-Tecrîd*** (nşr. Muhammed Ahmed Sirâc – Ali Cum'a Muhammed, I-XII, Kahire 1424/2004), Necmeddin en-Nesefî'nin fıkıh sahasında ilk manzum eser kabul edilen ***el-Manzûmetü'n-Nesefiyye fi'l-Hilâf*** (nşr. Fâris Âdil Şît, doktora tezi, Külliyetü'l-İmâm el-A'zam/Bağdat, 2008; nşr. Hasan Özer, Beyrut 2010), Zemahşerî'nin ***Ruûsü'l-Mesâil*** (nşr. Abdullah Nezîr Ahmed, Beyrut 1407/1987), Ebü'l-Feth Alâeddin el-Üsmendî'nin ***Tarîkatü'l-Hilâf Beyne'l-Eimmeti'l-Eslâf*** (nşr. M. Zekî Abdülber, Kahire 1410/1990; nşr. Ali Muham-

38 Bu eserin Debûsî, Ebü'l-Leys es-Semerkandî ve başkalarına nispetiyle ilgili tartışmalar ve muhtevası için bk. Şükrü Özen, "Te'sîsü'n-Nezâir", ***DİA***, XL, 545-547.

med Muavvaz, Beyrut 1413/1992), Cemâleddin Mahmûd b. Ahmed el-Hasîrî'nin ***et-Tarîkatü'l-Hasîriyye fî İlmi'l-Hilâf***[39], Cemâleddin el-Menbicî'nin özellikle ihtilâflarla ilgili hadisleri topladığı ***el-Lübâb fi'l-Cem Beyne's-Sünne ve'l-Kitâb*** (I-II, nşr. M. Fazl Abdülazîz el-Murâd, Dımaşk 1414/1994), Burhâneddin en-Nesefî'nin ***el-Mukaddimetü'l-Burhâniyye fi'l-Hilâf*** (Süleymaniye Ktp., Reisülküttab, nr. 1203/1; Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 27016), Kıvâmüddin el-Kâkî'nin ***Uyûnü'l-Mezâhib*** (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 869; Süleymaniye, nr. 552; Esad Efendi, nr. 986) ve Sirâceddin el-Gaznevî'nin ***Zübdetü'l-Ahkâm fi'l-İhtilâfi'l-Mezâhibi'l-Eimmeti'l-Erbaati'l-A'lâm*** (nşr. Abdullah Nezîr Ahmed Mizzî, Beyrut 2001) adlı eserleri günümüze ulaşan bu daldaki diğer belli başlı kitaplardır.

Genel fıkıh kitaplarının ibadetlerle ilgili bölümü, muhtemelen halk kitlelerinin kolayca öğrenmesini sağlamak amacıyla muhtasar el kitapları şeklinde de kaleme alınmıştır. Bunların en tanınmışları, Cemâleddin Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî'nin ***el-Mukaddimetü'l-Gazneviyye*** (nşr. Halil Muhyiddin el-Meys, Beyrut 1984), Zeynüddin Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî'nin ***Tuhfetü'l-Mülûk*** (Lahor 1313, 1328, 1914; nşr. Abdullah Nezîr Ahmed, Beyrut 1417/1997) ve özellikle Şürünbülâlî'nin ***Nûrü'l-Îzâh ve Necâtü'l-Ervâh*** adlı eserleridir. Gaznevî'nin eserine İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî'nin ***ez-Ziyâü'l-Ma'nevî Şerhu Mukaddimeti'l-Gaznevî*** (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 756; Fatih, nr. 1788; Süleymaniye, nr. 502) adıyla; Râzî'nin eserine Bedreddin el-Aynî'nin ***Minhatü's-Sü'lûk fî Şerhi Tuhfeti'l-Mülûk*** (nşr. Ahmed Abdürrezzak Abdullah el-Kübeysî, Kuveyt 2011/1432) ve İbn Melek'in ***Şerhu Tuhfeti'l-Mülûk*** (nşr. Abdülmecid b. Abdurrahman b. Abdullah ed-Derviş, I-II, Riyad 1428) adıyla yazdıkları şerhler anılabilir. ***Nûru'l-Îzâh*** da müellifi tarafından ***İmdâdü'l-Fet-***

39 Brockelmann, ***GAL***, I, 473; ***Suppl.***, I, 653.

tâh adıyla şerh edilmiş, bu şerh de ***Merâkı'l-Felâh*** adıyla ihtisar edilmiştir. ***Nûru'l-Îzâh***, müstakil olarak ve çeşitli şerh ve hâşiyeleriyle birlikte birçok defa basılmıştır (meselâ bk. Bulak 1269, 1279, 1294; Kahire 1281, 1290, 1301, 1304, 1305, 1318, 1325, 1330; Halep 1293; İstanbul 1329; Dımaşk 1963, 1985; nşr. Muhammed Ali Edlebî, Beyrut 1405/1985).

Bu genel ilmihaller yanında Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin ***el-Mukaddime fi's-Salât*** (nşr. ve İngilizce trc. M. Harun, Amsterdam 1990) ve Sedîdüddin el-Kâşgarî'nin ***Münyetü'l-Musallî ve Gunyetü'l-Mübtedî*** (İstanbul 1285; Delhi 1337; Lahor 1870; Bombay 1302, 1303; Kazan 1889; Leknev 1315) adlı eserleri yalnız namaz konularını ihtiva etmektedir. Ebü'l-Leys'in ***el-Mukaddime***'sinin A. Zajaczkowski tarafından yayımlanan Memlük-Kıpçak Türkçesiyle satır arası tercümesini (Varşova 1962) Recep Toparlı Latin harfleriyle tekrar neşretmiştir (Erzurum 1987). Kâşgarî'nin meşhur muhtasarına İbrâhim el-Halebî'nin yazdığı ***Gunyetü'l-Mütemellî*** (***Halebî Kebîr***; İstanbul 1295, 1312, 1325; Lahor 1310, 1314; Leknev 1323) adlı şerh ile bunun ***Halebî Sağîr*** (İstanbul 1242, 1268, 1275, 1286, 1302, 1312, 1316, 1317; Lahor 1889) diye tanınan muhtasarı ve Mustafa Hulûsi Güzelhisârî'nin bu sonuncu esere ***Hilyetü'n-Nâcî*** (İstanbul 1251, 1308, 1322; Bulak 1251) adıyla yazdığı hâşiye defalarca basılmıştır.

Hacca dair meşhur eserler arasında Rahmetullah es-Sindî'nin ***Cem'u'l-Menâsik ve Nef'u'n-Nâsik***'i (İstanbul 1289, 1291) ve bunun yine müellif tarafından ***Lübâbü'l-Menâsik*** (Bulak 1287; Kahire 1319; nşr. Abdürrahim b. Muhammed Ebû Bekr, Beyrut 1421) adıyla yapılan ihtisarı ile Ali el-Kârî'nin buna yazdığı ***el-Meslekü'l-Mütekassıt*** adlı şerh (Bulak 1288; Kahire 1303, 1319; Mekke 1319; Beyrut, ts.) ve Abdurrahman b. Muhammed el-İmâdî'nin ***el-Müstetâ mine'z-Zâd li-Efkâri'l-İbâd İbn İmâd*** (Kahire 1304) adlı eseri sayılabilir.

Hilâlürre'y'in (ö. 245/860) *Ahkâmü'l-vakf*'ı ile (Haydarâbâd 1355/1936) Hassâf'ın (ö. 261/875) aynı adlı eseri (Kahire 1322, 1996) vakıf konusunda yazılmış ilk ve en önemli kitaplardır. Bu iki eseri önce Abdullah b. Hüseyn en-Nâsıhî *Cem'u (Muhtasaru) Vakfeyi'l-Hilâl ve'l-Hassâf* (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1587; Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 507, Fâtih, nr. 1469, Hafîd Efendi, nr. 46, Serez, nr. 1077, Yenicami, nr. 351, 1190, Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 499, Karaçelebizâde Hüsâmeddin, nr. 93, Reşid Efendi, nr. 288, Süleymaniye, nr. 378) ve Cemâleddin Konevî *el-Müntehab min Vakfeyi'l-Hilâl ve'l-Hassâf* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2762; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2003; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1344), daha sonra da Burhâneddin et-Trablusî *el-İs'âf fî Ahkâmi'l-Evkâf* (Bulak 1292; Kahire 1320; Beyrut 1401/1981; Mekke 1986) adıyla cem' ve ihtisar etmiştir.

Bazı yasak fiillerin, şekil bakımından hukuka uygun bir işlemin vasıta kılınarak işlenmesini konu alan hiyel kitaplarından, İmam Muhammed veya Ebû Yusuf'a nispet edilmekle birlikte kimin tarafından yazıldığı kesin olarak bilinmeyen *el-Mehâric fi'l-Hiyel* (Leipzig 1930), Hassâf'ın *Kitâbü'l-Hiyel* (Kahire 1316) ve Said b. Ali es-Semerkandî'nin *Cennetü'l-Ahkâm ve Cünnetü'l-Hisâm*'ı (nşr. Saffet Köse - İlyas Kabala, Beyrut 2005/1426); Tahâvî'nin hukukî belgelere dair *eş-Şürûtü's-Sağîr* (nşr. Ruhi Özcan, I-II, Bağdat 1974) ve *eş-Şürûtü'l-Kebîr*'i; benzer fıkhî meselelerin bazı temel kurallar altında birleştirilmesini veya bu meseleler ve kurallar arasındaki farkları konu alan Es'ad b. Muhammed el-Kerâbîsî'nin, *el-Furûk fi'l-Fıkh* (nşr. Muhammed Tamûm, I-II, Küveyt 1982), Sadrüşşerîa el-Ekber'in *Telkîhu'l-Ukûl fî Furûki'l-Menkûl* (TSMK, III. Ahmed, nr. 1181/2; Süleymaniye Ktp., Vehbi Efendi, nr. 467/1) ve Zeynüddin İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*'i (Kahire 1298, 1322; nşr. M. Abdülazîz el-Vekîl, Kahire 1387/1968; nşr. M. Mutî' el-Hâfız,

Dımaşk 1403/1983); Mecdüddin el-Üsrûşenî'nin çocuklarla ilgili fıkhî hükümleri topladığı ***Câmiu's-Sığâr***'ı (***Ahkâmü's-Sığâr***, Kahire 1300; nşr. Mahmûd Abdurrahman Abdülmün'im - Ebû Mus'ab Bedri, I-II, Kahire 1994; nşr. Mustafa Osman Samide, Beyrut 1997/1418; Osmanhan Aliyof - Müslim Rızki Ata, Taşkent 2010); Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'nin miras hukukuna dair ***el-Ferâizü's-Sirâciyye***'si (Kalküta 1260; İstanbul 1272, 1320, 1325; Kanpûr 1285, 1295, 1311; Kahire 1303; Lahor 1304, 1307, 1312, 1313, 1317; nşr. Mehmed Masum Vanlıoğlu, İstanbul 1420/1999) kendi dallarında meşhur olan diğer belli başlı eserlerdir. İslam miras hukukuna dair bu sonuncu kitap, birçok şerh, ihtisar ve nazım çalışmasına konu olmuş; çeşitli Doğu ve Batı dillerine tercüme edilmiştir.[40]

F. FIKIH USÛLÜNE DAİR KİTAPLAR

Ebû Yusuf'un bu konuda bir kitap yazdığı kaynaklarda zikrediliyorsa da böyle bir eserin mevcudiyeti bilinmemektedir. Ebü'l-Hasan el-Kerhî'nin ***Risâle fi'l-Usûl***'ü, bazı umumi kaideleri ihtiva etmekte olup Ebû Hafs Necmeddin en-Nesefî tarafından uygulama örnekleri verilerek bir tür şerhi yapılmıştır (Debûsî'ye nispet edilen ***Te'sîsü'n-Nazar*** ile birlikte, Kahire 1320; Beyrut 1972). Fıkıh usûlü konularının hemen hemen tamamına yer verilen ilk ve en hacimli eser Cessâs'ın (ö. 370/981) ***Usûlü'l-Fıkh***'ıdır (***el-Fusûl fi'l-Usûl***, nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî, I-IV, Küveyt 1405-1408/1985-1988, 1414/1994). Debûsî'nin ***Takvîmü'l-Edille***'si (nşr. Halil Muhyiddin el-Meys, Beyrut 2001/1421; nşr. Abdülcelil el-Ata, I-II, Dımaşk 2005/1426, Emîr Kâtib el-İtkânî'nin şerhi ile birlikte), Hanefî usûlünü sistemleştiren Ebü'l-Usr Fahrülislam el-Pezdevî ile Şemsü'l-Eimme es-Serahsî'nin temel kaynağıdır. Daha sonraki müellifler de genel olarak ***Usûlü's-Serahsî***'ye (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, I-II, Kahire 1372/1954;

40 bk. Ferhat Koca, "el-Ferâizü's-Sirâciyye", ***DİA***, XII, 367-368.

Beyrut 1393/1973) ve Pezdevî'nin ***Kenzü'l-Vüsûl ilâ Ma'rifeti'l-Usûl***'üne dayanırlar. Bu son eserin çeşitli şerhleri arasında en meşhuru olarak Abdülazîz el-Buhârî'nin ***Keşfü'l-Esrâr***'ı (I-IV, Kahire 1307; I-IV, İstanbul 1307-1308) ve Ekmeleddin el-Bâbertî'nin ***et-Takrîr***'i (nşr. Abdüsselâm Subhî Hâmid, Küveyt 1426/2005) anılabilir. Pezdevî ve Serahsî'den sonra Hanefî (fukaha) metoduna göre yazılan belli başlı eserler arasında Mahmûd b. Zeyd el-Lâmişî'nin ***Kitâb fî Usûli'l-Fıkh*** (nşr. Abdülmecîd et-Türkî, Beyrut 1995), Alâeddin es-Semerkandî'nin ***Mîzânü'l-Usûl*** (nşr. M. Zekî Abdülber, Devha 1404/1984; nşr. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî, Bağdat 1987), Ebü'l-Feth Alâeddin el-Üsmendî'nin ***Bezlü'n-Nazar fi'l-Usûl*** (nşr. M. Zekî Abdülber, Kahire 1412/1992), Ahsîkesî'nin ***el-Müntehab fî Usûli'l-Mezheb*** (Leknev 1877, 1317, 1318, 1324; Delhi 1907, 1326; nşr. Ahmed Muhammed Nâsır el-Ivazî, Betrut 1426/2005) ve Habbâzî'nin ***el-Muğnî fî Usûli'l-Fıkh***'ı (nşr. M. Mazhar Bekâ, Mekke 1403/1983; nşr Üsâme Abdülazîm, Kahire 2010) sayılabilir. Bunlardan özellikle son iki eser üzerine tanınmış Hanefî âlimleri tarafından çeşitli şerhler yazılmıştır.

Muzafferüddin İbnü's-Sââtî, Pezdevî ve Seyfeddin el-Âmidî'nin eserlerine dayanan ***Bedîu'n-Nizâm***'ında (***Nihayetü'l-Vüsul ila İlmi'l-Usûl***; nşr. Mehmet Akkaya, doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 1402/1982; nşr. Sa'd b. Garîr b. Mehdi es-Sülemî, doktora tezi, Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1405/1985; baskısı: Mekke 1418/1998; nşr. Mustafa Mahmud el-Ezherî – Muhammed Hüseyin ed-Dimyâtî, Riyad 2014) Hanefî ve Şâfiî (mütekellimîn) metotlarını birleştirmiş, eser üzerine Muslihuddin Musa et-Tebrîzî, İbnü'ş-Şeyh Uveyne el-Mevsılî, Ömer b. Ishak el-Gaznevî ve Mahmud b. Abdurrahman gibi âlimler tarafından şerhler yazılmıştır. Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin Pezdevî ve Serahsî'nin eserlerine dayanan ***Menârü'l-Envâr***'ı (Delhi 1287; Bulak 1298; İstanbul 1315, 1326; Agra 1319-1320; nşr. Şamil Şahin, Dımaşk

1429/2008) bizzat müellifi (*Keşfü'l-Esrâr*, Bulak 1316; Beyrut 1406/1986, Molla Cîven'in *Nûrü'l-Envâr* adlı şerhiyle birlikte) ve tanınmış birçok Hanefî âlimi tarafından şerh edilmiştir. Bunlar arasında Zeynüddin İbn Nüceym'in *Fethu'l-Gaffâr* (Abdurrahman el-Bahrâvî'nin hâşiyesiyle, I-II, Kahire 1355/1936; Beyrut 1422/2001), İbn Melek'in *Şerhu'l-Menâr* (İstanbul 1292, 1306, 1314, 1315, 1319), Haskefî'nin *İfâdâtü'l-Envâr* (İstanbul 1300; nşr. M. Saîd el-Burhânî, Dımaşk 1413/1992), Muhammed Abdülhalîm el-Leknevî'nin *Kameru'l-Akmar* (Beyrut 1415/1995) adlı eserleri anılabilir. İbn Âbidîn, Haskefî'nin şerhi üzerine *Nesemâtü'l-Eshâr* adıyla bir hâşiye yazmıştır (İstanbul 1300; Kahire 1328).

Nesefî'den sonra önemli eserlerin hemen tamamı Hanefî ve Şâfiî metotlarını birleştiren (memzûc) bir tarzda kaleme alınmıştır. Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) *Tenkîhu'l-Usûl*'ü (Kalküta 1245, 1278, 1309; Delhi 1267; Leknev 1281, 1287; Hind 1292; İstanbul 1282, 1283, 1304, 1310; Kazan 1301/1883, 1311/1893, 1902; Kahire 1322-1324, 1326, 1327, 1356, 1377/1957; Beyrut 1980, 1996; nşr. Muhammed Adnân Dervîş, Beyrut 1419/1998) Pezdevî'nin *Kenzü'l-Vüsûl*, Fahreddin er-Râzî'nin *el-Mahsûl* ve Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasarü'l-Müntehâ*'sına dayanmaktadır. Müellifin *et-Tavzîh* adlı kendi şerhine Teftâzânî'nin yazdığı *et-Telvîh ale't-Tavzîh* adlı hâşiye meşhur olmuş, bunun üzerine özellikle Osmanlı ulemâsı tarafından birçok hâşiye kaleme alınmıştır.[41]

Molla Fenârî (ö. 834/1431) *Fusûlü'l-Bedâyi* (I-II, İstanbul 1289), İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) *et-Tahrîr* (I-II, Bulak 1316-1318, İbn Emîrü'l-Hacc'ın *et-Takrîr ve't-Tahbîr* adlı

41 *Keşfü'z-Zunûn*, I, 496-499; *Tenkîh*'in şerh ve hâşiyelerinin baskıları için bk. Serkîs, I, 1200; Brockelmann, *GAL*, II, 277-278; *Suppl.*, II, 300-301; Şükrü Özen, "Tenkîhu'l-Usûl", *DİA*, XL, 456-458.

şerhi ve İsnevî'nin *Nihâyetü's-Sûl*'ü ile birlikte; I-IV, Kahire 1350-1351, Emîr Pâdişah'ın *Teysîrü't-Tahrîr* adlı şerhiyle), Molla Hüsrev (ö. 855/1480) ***Mirkâtü'l-Vüsûl ilâ İlmi'l-Usûl*** (İstanbul 1291, 1305) ve şerhi ***Mir'âtü'l-Usûl*** ile (İstanbul 1217, 1272, 1273, 1282, 1304, 1310, 1321; Kahire 1289) Sadrüşşerîa'yı takip ettiler. Son dönemde bu tarzda kaleme alınan diğer iki eser de Muhibbullah b. Abdüşşekûr el-Bihârî'nin (ö. 1119/1707) ***Müsellemü's-Sübût***'u (Leknev 1263; Aligarh 1297; Delhi 1311; Kahire 1322, 1326) ve Ebû Saîd el-Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) ***Mecâmiu'l-Hakâik***'idir (İstanbul 1273, 1303, 1308). Bihârî'nin eseri Abdülalî Muhammed b. Nizâmeddin el-Ensârî tarafından ***Fevâtihu'r-Rahamût*** (I-II, Bulak 1324, Gazzâlî'nin ***el-Müstasfâ***'sı ile birlikte), Hâdimî'ninki Mustafa Hulûsi Güzelhisârî tarafından ***Menâfiu'd-Dekâik*** (İstanbul 1273, 1308; Kahire 1288) adıyla şerh edilmiştir.

G. TABAKAT KİTAPLARI

Ebû Hanîfe ve talebelerinin biyografilerine dair birçok eser yanında Hanefî fukahasıyla ilgili müstakil kitaplar da kaleme alınmıştır. Abdülkâdir el-Kureşî'nin (ö. 775/1373) ***el-Cevâhirü'l-Mudıyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye***'si (I-II, Haydarâbâd 1332; nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-III, Kahire 1398-1399/1978-1979; I-V, Kahire 1398-1408/1978-1988, 1413/1993) bu konuda yazılan ilk kitap kabul edilmektedir. Kaynaklarda Tarsûsî Necmeddin Efendi ve Salâhaddin İbnü'l-Mühendis'in Hanefî tabakatına dair eser yazdıkları kaydedilmekteyse de[42] bunlardan ilki âlimlerin ölüm tarihlerinin zikredildiği bir manzume olup (***Urcûze fî Vefeyâti'l-A'yân min Mezhebi Ebî Hanîfe en-Nu'mân***, TSMK, Revan Köşkü, nr. 634/2, vr. 81-85; Köprülü Ktp., Mehmed Asım, nr. 84/3, vr. 201-205), ikincisi ise günümüze ulaşmamıştır. Kureşî'den sonra gelen müellifler, ya daha sonra yaşamış âlimleri de ekle-

42 *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1098-1099, 2019.

yerek onun eserine zeyil mahiyetinde kitaplar yazmışlar veya mevcut kaynaklardan belli ölçülerde çıkarma yaparak yahut ilâvede bulunarak ihtisar ve derleme çalışmalarına yönelmişlerdir. Bu eserlerin belli başlıları şunlardır: İbn Dokmak, ***Nazmü'l-Cümân fî Tabakâti Ashâbi İmâmine'n-Nu'mân*** (Âtıf Efendi Ktp., nr. 1942; TSMK, III. Ahmed, nr. 2832; Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1827, Turhan Vâlide Sultan, nr. 251); Fîrûzâbâdî, ***el-Mirkâtü'l-Vefiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*** (Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 671, 672; Afyon Gedik Ahmed Paşa Ktp., nr. 17186; Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, nr. 4647); İbn Kutluboğa, ***Tâcü't-Terâcim fî Tabakâti'l-Hanefiyye*** (nşr. G. Flügel, Leipzig 1862; Bağdat 1962; nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dımaşk 1992; nşr. İbrahim Sâlih, Dımaşk 1992); Kemalpaşazâde, ***Tabakâtü'l-Fukahâi'l-Hanefiyye*** (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4820; Hacı Mahmud Efendi, nr. 1014; Hamidiye, nr. 186, 764; İzmir, nr. 449; Lâleli, nr. 3680); Şemseddin İbn Tolun, ***el-Gurefü'l-Aliyye fî Terâcimi Müteahhiri'l-Hanefiyye*** (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1924; British Museum, nr. 645); İbrâhim el-Halebî, ***Muhtasarü'l-Cevâhiri'l-Mudıyye*** (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1941/1, Esad Efendi, nr. 605/1, 3699/49; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 886); Kınalızâde Ali Efendi, ***Tabakâtü'l-Hanefiyye*** (nşr. Süfyân b. Âyiş Muhammed – Firâs b. Halil Meş'al, Amman 1425/2003; nşr. Muhyî Hilâl es-Sehân, I-III, Bağdat 1426/2005; Ahmed Neyle'nin Taşköprizâde'ye isnatla yayımladığı ***Tabakâtü'l-Fukahâ***'nın [Musul 1954, 1961] da Kınalızâde'ye ait olduğu anlaşılmıştır.); Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, ***Ketâibü'l-A'lâmi'l-Ahyâr min Fukahâi Mezhebi'n-Nu'mâni'l-Muhtâr*** (Râgıb Paşa Ktp., nr. 1041; Nuruosmaniye Ktp., nr. 2611; Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed, nr. 1112; Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 263, Cârullah Efendi, nr. 1580, Esad Efendi, nr. 548, Şehid Ali Paşa, nr. 1931, Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 690); Takıyyüddin et-Temîmî, ***et-Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*** (nşr. Abdülfettâh Muhammed

el-Hulv, I-IV, Riyad 1403-1410/1983-1989, eksik); Ali el-Kârî, ***el-Esmârü'l-Ceniyye fî Esmâi'l-Hanefiyye*** (nşr. Muhammed Zâhid Kâmil Cûl, Bağdat-Beyrut 2012); Solakzâde Halil Efendi, ***Tabakâtü'l-Hanefiyye*** (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1606); Edirnevî Kâmî Mehmed Efendi, ***Mehâmmü'l-Fukahâ fî Tabakâti'l-Hanefiyye*** (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 422; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 972); Abdülhay el-Leknevî, ***el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*** (Kahire 1304, 1324, 1918, 1924; Kazan 1903; Leknevî, bu kitabında Kefevî'nin eserini özetleyerek bazı ilâvelerde bulunmuştur.)

Kaynaklarda ayrıca Bedreddin el-Aynî, Şemseddin İbn Acâ el-Halebî, Ebü'l-Fazl İbnü'ş-Şıhne el-Halebî ve Kutbüddin en-Nehrevâlî'nin Hanefî tabakatına dair eser yazdıkları kaydediliyorsa da bunların günümüze ulaşıp ulaşmadıkları bilinmemektedir.

Hanefî âlimlerine dair umumi tabakat kitapları yanında özellikle Osmanlı muhiti için Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) ***eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye***'si (Ali Çelebî'nin ***el-İkdü'l-Manzûm*** adlı zeyliyle birlikte İbn Hallikân'ın ***Vefeyâtü'l-A'yân***'ının kenarında, Bulak 1299, 1310; ***el-İkdü'l-Manzûm*** ile birlikte, Beyrut 1395/1975; nşr. A. Subhi Furat, İstanbul 1405/1985), bunun tercüme ve zeyilleriyle[43] Bursalı Mehmed Tâhir'in ***Osmanlı Müellifleri*** (I-III, İstanbul 1333-1342), Mehmed Süreyyâ'nın ***Sicill-i Osmânî*** (I-IV, İstanbul 1308-1311) adlı eseri; son dönem çalışmaları arasında da Yusuf Ziya Kavakçı'nın ***XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devri'nde Mavara al-Nahr İslam Hukukçuları*** (Ankara 1976), Ahmet Özel'in ***Hanefî Fıkıh Âlimleri*** (Ankara 1990, 2006, 2013) ve Recep Cici'nin ***Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları: Kuruluştan Fatih Devri'nin Sonuna Kadar*** (Bursa 2001) adlı eserleri anılabilir.

43 bk. Abdülkadir Özcan, "eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye", *DİA*, XXXVIII, 485-486.

BİBLİYOGRAFYA

Aghnides, N. P., *An Introduction to Mohammedan Law And A Bibliography,* Lahore 1981.

Ali, Muhammed İbrahim Ahmed – Ali b. Muhammed b. Abdülaziz el-Hindî, *el-Mezheb inde'l-Hanefiyye, el-Mâlikiyye, eş-Şâfiiyye, el-Hanâbile*, Küveyt 1433/2012.

Ali Hafif, *Ahkâmu'l-Muâmelâti'ş-Şer'iyye,* Kahire ts.

Bahçıvan, Seyyid, "İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, Konya 1999, s. 141-176;

Bedir, Murtaza, "Hanefî Mezhebinin Abbasî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım 2008/ İstanbul*, İstanbul 2008, s. 621-632;

Bezzâzî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut 1401/1981.

Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litteratur*, I-II, Leiden 1943-1949.

— *Supplementband*, I-III, Leiden 1937-1942.

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, İstanbul 1988-2013;

Doğan, İsa, "Ebû Hanîfe'nin Dînî ve Siyâsî Duruşu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 22, 2006, s. 37-47.

Duman, Ali, "Ebû Hanîfe'nin Hüküm İstinbat Yöntemi'nin Fukaha Usûlü'ndeki Rolü", *İslam Hukuku Araştırmaları* Dergisi, sy. 13, 2009, s. 83-102.

Efgânî, İnâyetullâh İblâğ, *el-İmâmü'l-A'zam Ebû Hanîfe el-Mütekellim*, Kahire 1407/1986.

EI: Encyclopaedia of Islam, I-XII, Leiden 1954-2002 (ikinci neşir).

Erdoğan, Mehmet, “İbn Mes’ûd’dan Ebû Hanîfe’ye Rey Mektebi”, *İmâm-ı A’zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri) 16-19 Ekim 2003, Mudanya/Bursa*, Bursa 2005, s. 317-341.

Gâvecî, Vehbi Süleyman, *Ebû Hanîfe en-Nu’mân İmâmü Eimmeti’l-Fukahâ*, Dımaşk 1413/1993.

Gibb, H. A. R., *Studies on the Civilization of Islam,* Princeton 1962.

Günay, Hacı Mehmet, “Hanefî Mezhebinin Mezhep İçi İşleyişi: Görüşler Hiyerarşisi ve Ebû Hanîfe’nin Görüşünün Tercih Edildiği Durumlar”, *İmâm-ı A’zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri) 16-19 Ekim 2003, Mudanya/Bursa*, Bursa 2005, s. 417-429.

Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Kahire 1347.

İA: İslam Ansiklopedisi, I-XIII, Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1940-1988.

İbn Abdülber, *el-İntikâ’ fî Fezâili’l-Eimmeti’s-Selâseti’l-Fukahâ’*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Haleb 1417/1997.

İbn Âbidîn, *Reddü’l-Muhtâr*, I-VI, Kahire 1386/1966.

—, *Şerhu’l-Manzûmeti’l-Müsemmât bi-Ukûdi Resmi’l-Müftî, Mecmâtü Resâili İbn Âbidîn* içinde, İstanbul 1325, I, 10-53.

İbn Ebi’l-Avâm es-Sa‘dî, *Fezâilü Ebî Hanîfe ve Ahbâruhû ve Menâkıbuhû*, nşr. Latîfürrahman el-Behrâicî el-Kâsımî, Mekke 1431/2010.

İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, I-XII, Haydarâbâd 1325.

İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtu’l-Hisân fî Menâkibi’l-İmâmi’l-A’zam Ebî Hanîfe en-Nu’mân,* Kahire 1326.

İbn Kutluboğa, *Tâcü’t-Terâcim fî Tabakâti’l-Hanefiyye*, Bağdâd 1962.

İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, I-IX, Beyrut 1388/1968.

Kaplan, İlyas, “Hanefî Mezhebinde Muteber Kaynaklar ve Mezhep İçi Tercihin İşleyişi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 18, 2011, s. 311-325.

Karadaş, Cağfer," Semerkand Hanefî Kelâm Okulu Mâtürîdîlik: Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci", ***Usûl: İslam Araştırmaları,*** sy. 6, 2006, s. 57-100.

Kârî, Ali b. Sultân el-Herevî, ***el-Esmârü'l-Ceniyye fî Esmâi'l-Hanefiyye*** (nşr. Muhammed Zâhid Kâmil Cûl, Bağdat-Beyrut 2012.

Katip Çelebi, ***Keşfü'z-Zunûn***, I-II, İstanbul 1941-1942.

Kaya, Eyyüp Said, ***Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebû'l-Leys es-Semerkandi'nin Kitabu'n-Nevâzil'i***, Yüksek Lisan Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

—, ***Mezheblerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl***, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

—, "Continuity and Change in Islamic Law: The Concept of Madhhab and the Dimensions of Legal Disagreement in Hanafi Scholarship of the Tenth Century", ***The Islamic School of Law: Evolution, Devolution and Progress***, ed. Peri Bearman, Rudolph Peters, Frank E. Vogel, Cambridge 2005, s. 26-40.

Kevserî, M. Zâhid, ***Bulûğu'l-Emânî fî Sîreti'l-İmâm Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî***, Humus 1388/1969.

— ***Husnü't-Tekâdî fî Sîreti'l-İmâm Ebî Yusufi'l-Kâdî***, Humus 1388/1969.

— ***Lemehâtu'n-Nazar fî Sîreti'l-İmâm Zufer***, Kahire 1368.

Khadduri, Majid, ***The Islamic Law of Nations: Shaybânî's Siyar***, Baltimore 1966.

Koca, Ferhat, "Hanefî Mezhebinde Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf ve Muhammed Arasında Hukuki Görüş Farklılıkları", ***EKEV Akademi Dergisi***, VIII/18, 2004, s. 144-160.

Kureşî, Abdulkâdir, ***el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye***, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-V, Kahire 1398-1408/1978-1988.

Kurt, Hasan, "Sistematik Kelâm Açısından İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Akaid Risâlelerinde İman Esasları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV/1, 2011, s. 99-125.

Lambton, ANN K. S., *State and Governement in Medieval Islam,* Oxford 1985.

The Legacy of Islam, ed. J. Schacht and C. E. Bosworth, Oxford University Press, 1974.

Leknevî, Abdülhay, *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye,* Kahire 1324.

— *en-Nâfiu'l-Kebîr li-men Yutâliu'l-Câmie's-Sağîr*, Hind 1291.

— *Umdetü'r-Siâye fî Halli Şerhi'l-Vikâye*, nşr. Salâh Muhammed Ebü'l-Hâc, I-VI, Beyrut 2009.

Lofçalı Müftüzâde Mehmed Kâmil, *el-Fevâyihu'l-Minîfe fî Tercemeti'n-Nesâyih li-Ebî Hanîfe,* İstanbul 1312.

Madelung, Wilfred, "Horasan ve Maveraünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefîliğin Yayılışı", çev. Sönmez Kutlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXIII, s. 239-247;

Mellâh, Hüseyin Muhammed, *el-Fetvâ: Neş'etühâ ve Tatavvuruhâ, Usûlühâ ve Tatbîkâtühâ*, Sayda-Beyrut 1422/2001.

Mekkî, Muvaffak b. Ahmed, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, I-II, Beyrut 1401/1981.

Muhammed Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, Kahire 1947.

Muhammed İbnü'l-Hoca, *Safahât min Târîhi Tûnis*, Beyrut, 1986.

Nûh b. Mustafa, *ed-Dürrü'l-Munazzam fî Menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam*, nşr. Murat Şimşek, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 19, 2012, s. 422-440.

Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 2013;

—, "Hanefî Literatürünün Oluşumu", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri* , Bursa 2005, I, 361-376.

Pekcan, Ali, “Ebû Hanîfe’nin Fıkhî Metodolojisi”, *İslamî Araştırmalar*, XV/1-2, 2002, s. 142.

—, “İmam A’zam Ebû Hanîfe’nin Kişisel ve Toplumsal Yaşamına Bir Bakış”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 19, 2012, s. 11-43;

Peters, Rudolph, “What Does it Mean to be an Official Madhhab? Hanafism and the Ottoman Empire”, *The Islamic School of Law: Evolution, Devolution and Progress*, ed. Peri Bearman, Rudolph Peters, Frank E. Vogel, Cambridge 2005, s. 147-158.

Pîrîzâde İbrahim, *Risâle fî Mezhebi’l-İmâm Ebî Hanîfe*, nşr. Hasan Özer, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 19, 2012, s. 331-341.

Remlî, Hayreddin, *el-Fetâva’l-Hayriyye*, I-II, Bulak 1300.

Sauvaget, J., *Intr. a l’Histoire de l ‘Orient Musulman, Elements de Bibliographie,* Paris 1961.

Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, Haydarâbâd 1394/1974.

Schacht. J., *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964.

Serahsî, *el-Mebsût*, I-XXX, Kahire 1324-1331.

Serkis, *Mu’cemü’l-Matbûâti’l-Arabiyye*, I-II, Kahire 1346/ 1928.

Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, I-IX, Leiden 1967.

Shibli Nûmanî, *İmâm Abu Hanîfah Life and Work* (*Sîrat-ı Nü’mân*), trc. M. Hadi Hussain, Lahore 1977.

Şâfiî, *el-Ümm*, I-VIII, Bulak 1321-1326.

Şahin, Osman, *Fetvâ Âdâbı: Fetvâ İsteyen ve Fetvâ Verenlere Rehber*, Samsun 2009.

Şahyar, Ataullah, “Ehl-i Hadis Tarafından Ebû Hanîfe’ye Yöneltilen Tenkitler”, *Journal of Islamic Research*, VI/1, 2013, s. 6-21.

Şimşek, Murat, “Ehl-i Re’y Fıkıh Ekolünün Temsilcisi Ebû Hanîfe (v. 150/767)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 19, 2012, s. 45-67.

Talmon-Heller, Daniella, "Fidelity, Cohesion and Conformity Within Madhhabs in Zangid and Ayyubid Syria", ***The Islamic School of Law: Evolution, Devolution and Progress***, ed. Peri Bearman, Rudolph Peters, Frank E. Vogel, Cambridge 2005, s. 94-116.

Taşköprîzâde, ***Miftâhu's-Saâde***, I-III, Kahire 1968.

Temîmî, ***et-Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Fukahâi'l-Hanefiyye***, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-IV, Riyad 1403-1410/1983-1989.

Türcan, Talip, "İrcâ ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İlişkilendirilmesi", ***Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, II/9, 2002, s. 97-123;

—, "Ebû Hanîfe ve Ehl-i Sünnet Kelâmının Oluşumuna Katkısı", ***Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu (31 Mayıs-1 Haziran 2007), Bildiriler***, Isparta 2007, s. 491-501.

Ünal, İsmail Hakkı, ***İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu***, Ankara 1994.

—, "Ebû Hanîfe ve Hadis", ***İslamî Araştırmalar***, XV/1-2, 2002, s. 75-81.

Yiğit, Metin, "İslam Hukuk Tarihinde Örnek Bir Teşebbüs: İmam Ebû Hanîfe'nin İlim Halkası", ***Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, XVI/2, 2011, s. 139-156;

—, "İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet", ***İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi***, sy. 19, 2012, s. 69-114.

Zehebî, ***Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ***, nşr. Şuayb el-Arnâût ve dğr., I-XXIII, Beyrut 1401-1405/1981-1985.

—, ***Tezkiretü'l-Huffâz***, I-IV, Haydarâbâd 1956.

—, ***Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe ve Sâhibeyhi Ebî Yusuf ve Muhammaed b. Hasan***, nşr. Muammed zâhid el-Kevserî – Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Kahire 1366.